

MEDRESE-TEKKE BÜTÜNLÜĞÜNDE YETİŞMİŞBİR ÂLİM TİPİ: İMAM GAZZÂLÎ ÖRNEĞİ

Dr. Öğr. Üyesi. Birol YILDIRIM*

Öz: Taklitten hoşlanmayan bir karaktere sahip olduğu anlaşılan Büyük Selçuklu Devleti'nin İslam âlimi, filozofu, mutasavvıfı ve Nizâmiye Medreselerinin müderrisi İmam Gazzâlî (v. 505/1111) kariyerinin en zirve noktasında “hastalık” ve “şüphecilik” diye nitelediği birkaç ay süren entelektüel bir krize girer. İmam Gazzâlî kendisini hakikati arama sürecine iten bu buhranlı süreçte duyulara deney ve akla dayanan bilgilerin gerçekliği konusunda derin bir şüpheye düşer. “Allah'ın kalbine attığı nur” sayesinde yeniden sağlığına kavuştuktan sonra, hakikati araştıranların kelamcılar, batıniler, filozoflar ve sufilerden oluşan dört gruptan ibaret olduğunu ifade ederek adı geçen düşünce sistemlerini bu konularda telif eser yazacak şekilde derinlemesine incelemeye başlar. Sonunda müellif en mükemmel yolu seçmiş olan, en makbul hayat tarzına ve en güzel ahlaka sahip olduklarına inandığı sufilerin yolunda karar kılar ve bu yol ile hakikate ulaşır.

Müellif bu arayış sürecini alanında nadir bir eser olan ve *el-Münkızu mine'd-dalâl* olarak tanınan otobiyografik eserinde anlatır. Gazzâlî'nin hayatındaki değişim kadar eser de çok önemlidir. Zira İslam dünyasında toplumsal yaşantının ayrıntılarını irdeleyen otobiyografik eserler oldukça azdır. İlahî emir ve yasaklara riayeti, Allah Teâlâ'nın rızasını kazanmayı kendilerine hedef edinen, “kâl”den ziyade “hâl”e önem veren sufiler kendilerinden bahsetmekten özellikle kaçınmışlardır. Bu meyanda yazılan eserler daha çok talebeleri tarafından yazılmış, hayat hikâyeleri teracim kitaplarında ve şüara tezkirelerinde yazılan bilgilerle günümüze ulaşmıştır.

İşte biz bu çalışmamızda söz konusu eseri merkeze alarak İmam Gazzâlî'nin taklitten tahkike “ilim”den “ayn”a giden süreçte zihin ve gönül dünyasında meydana gelen büyük değişimin izlerini süreceğiz. Bunu yaparken V/XI. yüzyıl İslam dünyasının inanç ve fikir hareketlerini de nazara vermeye ve bu noktadan geleceğe ışık tutmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: İmam Gazzâlî, *el-Münkızu mine'd-dalâl*, Büyük Selçuklu Devleti, Nizâmiye Medreseleri, medrese, müderris, tekke, tasavvuf, sufi, mutasavvıf.

A CLASSIFIED TIME IN THE INTELLIGENCE-IRFAN INTEGRITY: IMAM GAZZALI EXAMPLES

Abstract: Imam al-Ghazali, had a character that does not like imitation and was a professor of Islamic science, philosopher of Great the Great Seljuk State, and a lecturer at mystic and Nizâmiye medreses, entered into an intellectual strike (crisis) at the top of his career called

ORCID ID: *0000-0003-4640-8549

DOI : 10.31126/akrajurnal.451018

Geliş tarihi: 23. 05. 2018 / Kabul tarihi: 03. 09. 2018

* Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Bölümü Ana Bilim Dalı.

as “disease” and “skepticism” lasting for a few months. Imam al-Ghazali, in this time of crisis which was pushing him to seek the truth, was in a deep suspicion about the reality/trueness of information based on sense and mind/reason. After he regained his health through the “light that Allah threw into his heart”, he began to study in depth and write his work about the thought systems by expressing that the truth-seekers are composed of four groups as such theologians, philosophers, bastards and sûfis. In the end, the author reached the truth with sufist way and decided to go with this path conceiving that they have the best way to go, the most favourable way of life and the most beautiful morality.

The author described this research process in this autobiographical work, which is rare work in this field known as *al-Münkızu mine'd-dalâl*. The work is as important as the change in Ghazal's life. Because there are very few biographical and autobiographical works examining the details of social in the Islamic World. The Sufist, who complied with divine commands and prohibitions, aimed to win the pleasure of Allah and attached importance to the “state” rather than the “mass”, especially avoided talking about themselves. The works written on this occasion were mostly written by his students and his life stories reached to present day by the terâcim books and the information written in the memorial books.

In this work, focusing on his work, we will examine Ghazzali's transition from imitation to examination and the great change that had occurred in his mind and heart. At the same time, we will also look at the belief and inspirational movements of the Islamic world in the twentieth century and shed light on future.

Key Words: Imam al-Ghazali, *al-Münkızu mine'd-dalâl*, the Great Seljuk State, Nizâmiye Medresesi, medrese, lecturer (müderres), tekke, mysticism.

Giriş

68

İslam medeniyetinin kurulmasında önemli bir yeri olan tasavvuf ekolünün ortaya çıkışı, bir nüve olarak asr-ı saadete kadar gider. Bilindiği üzere Cibril hadis-i şerifi'nde Peygamber Efendimiz üç önemli kavrama işaret etmiştir. Bunlar İslam, iman ve ihsan kavramlarıdır. Asr-ı saadetten sonra iman kavramını izah etmek için itikâdî mezhepler, ibadet ve muamelata dair hükümler vaz etmek üzere fihhi mezhepler, Peygamber Efendimiz'in “*Sen Allah'ı göremesen de Allah'ın seni gördüğü şuuruyla hareket etmendir*” şeklinde tarif ettiği ihsan kavramını izah etmek için de daha sonraki dönemlerde tarikatlar şeklinde teşkilatlanan tasavvuf ekolleri ortaya çıkmıştır. Bu ekollerin ortaya çıkmasında Cibril hadis-i şerifi¹ nüve teşkil etmiştir. Bin yıldır kültürümüzü mayalayan bu irfanî geleneğin ana gayesi “inanç, ibadet, güzel ahlak”² katmanlarını müminlerde gerçekleştirerek kâmil insan yetiştirmektir.³

1. Bkz., Bekir Tatlı, *Hadis Tekniği Açısından Cibril Hadisi ve İslam Düşüncesine Yansımaları*, (Basılmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri (Hadis) Anabilim Dalı, Ankara 2005; Fuat Karabulut, “Cibril Hadisi ve Eğitsel Değeri” *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2012, c. XVI, S. 1, s. 427-451.

2. Bkz., Mustafa Alıcı; İslam'ın Üç Boyutu: İman, İslam ve İhsan, https://www.academia.edu/7017922/İslam%C4%B1n_%C3%BC%C3%A7_boyutu_Three_Dimensions_of_Islam, (erişim: 29.11.2017)

3. İsmail Bilgili, “Hoca Ahmed Yesevî'nin “Divan-ı Hikmet” Adlı Eserine Fıkhî Açıldan Bakış”, *II. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevî Sempozyumu*, Ankara 28-30 Nisan 2016;

Bu üç boyutlu anlayışın etkinliği İslam'ın klasik çağında doğal bir şekilde hayata yansımış, İslam âlimleri küllî bir bakış açısı ile İslam'ın külliyesinde yetişegelmiştir. Bu üç boyutun bugün kayıp halkası olan tasavvuf ve irfan, İslami geleneğin bütün birikimi üzerine Horasan erenleri tarafından temelleri atılan Osmanlı toplumunda zirveye çıkmıştır. Fakat tasavvufi yaşayışı denetlemek maksadıyla Osmanlı Devleti tarafından kurulmuş olan 'meşihat makamı'nın⁴ Cumhuriyet Dönemi'nde ortadan kaldırılması bu alanı istismara açık bırakmakla birlikte bu dönemde çağa damgasını vurmuş önemli şahsiyetler de yetişmiştir. Bugün rabıta tefekkür, nazar, tevessül, şefaahat, keşf ve ilham gibi tasavvufi değerleri şirk, küfür olarak tanımlayan ilkel harici, vahhabi anlayış Osmanlı coğrafyasının her köşesine petro-dolarlar akıtılarak bünyemize yabancı bir anlayışı aşılarken, bilim dünyasında bu metafizik unsurların parapsikiyatrik değerleri⁵ incelenmektedir. Batı düşüncesi, kuantum fiziğinin etkisi ile gerçekleşen post-modern dönemi⁶ yaşarken, bugün sosyal bilimler alanında bile hâlâ pozitivist bir anlayış hâkimiyetini sürdürmektedir.

"Men arefe nefsehu, fekad arefe Rabbêhû" "*Nefsini bilen Rabbini bilir*"⁷ sırrından behredar olarak insanın iç aydınlanmasını sağlamayı amaç eden tasavvufun birçok tanımı yapılmıştır. Fakat bu tanımlar güzel ahlak üzerinde yoğunlaşmıştır. Tasavvuf bu düşüncenin kitabî/teorik boyutu, tarikat ise topluma yansımış pratik boyutudur. Bu girizgâhı Yunus Emre Hazretleri'nin şu dizeleriyle bağlayarak asıl konumuza geçelim:

*Şerîat tarîkat yoldur varana
Mârifet hakikat andan içeru*⁸

"Necâtü'l-Ğâfilin" Şerhi Şifâü'l-Mü'minîn'e Farklı Bir Bakış", *I. Uluslararası Ahmed Ziyâüddîn Gümüshanevî Sempozyumu, Gümüshane*, 03-05/10/2013; "Hoca Ahmed Yesevî'nin Hikmetleri Bağlamında Zâhir-Bâtın Fıkhı, Şerîat-Tarîkat Bütünlüğü", *II. Uluslararası Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu* 19-21, Mayıs 2016 Saraybosna-Konya 2016, II, s. 293-210; İsmail Bilgili, *Konyalı Şeyhzâde Ahmet Ziya Efendi, Hayatı, Şiirleri ve İcâzetleri*, 1. baskı, Dizgi Ofset Matbaacılık, Konya 2017, s.11-17.

4. İsa Çelik, *Âbidin Paşa'nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufî Düşünceleri*, Vefa Yayınları, İstanbul 2007, s. 109-110.

5. Hayrani Altıntaş, "Din Psikolojisi ve Tasavvuf" <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/69/1743/18507.pdf>, (erişim: 08.07.2017), s. 1-27.

6. Hasan Yıldız, "Postmodernizm Nedir?" https://birimler.dpu.edu.tr/app/views/panel/ckfinder/userfiles/17/files/DERG_13/153-166.pdf, (erişim: 08.07.2017), s. 1-15.

7. İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Muzillü'l-İlbâs Ammâ İsteherâ Mine'l-Ehâdis alâ Elsineti'n-Nâs*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1405, s. 262.

8. Şerîat- tarikat bütünlüğü açısından bkz., Ahmet Ögke, Türk Tasavvuf Düşüncesinde Şerîat, Tarikat, Hakikat, Mârifet Kavramları ve Marmaravî'de "Dört Kapı-Kırk Makam" Anlayışının İzleri, <http://www.hbvdergisi.gazi.edu.tr/index.php/TKHBVD/article/viewFile/417/409>, (erişim:17.11.2017), ss.1-11; Mustafa Tatcı, "Ahmed Yesevî, Hacı Bektaş-ı Velî ve Yunus Emre'de Dört Kapı-Kırk Makam", *Yesevilik Bilgisi*, Ankara, 1998, 240-241.

Bu çalışmayı yapmanın temel nedeni, Gazzâlî ile lisans eğitimimin ilk yıllarından itibaren kurduğum alakadır. İstanbul’da kaldığım yatılı okulda ortaokul yıllarından itibaren yoğun bir okuma ameliyesine giriştim. Bu süreç lise ve lisans eğitimim döneminde de artarak devam etti. Bilgiye karşı ciddi bir susuzluğum vardı. Belli bir sistematığe sahip değildim. Beni okumaya iten temel saik, “*Bir gün bir sözle karşılaşacağım bütün hayatım değişecek*” beklentisi idi. Yıllar geçiyor fakat böyle bir mesaja okuduğum eserlerde rastlayamıyordum. Beni ilk rahatlatan şey bir gazetenin cep kitabı şeklinde verdiği “*Neseft Akâidi*” oldu. Eserin maddeleştirilmiş kısa içeriğini ezberleyerek bütün itikadî soru ve sorunlarımın cevabını bu metinde buldum. Böylelikle dinin en temel katmanını sağlama almıştım. Nitekim daha sonraki yıllarda yapacağım tasavvuf okumalarında itikadın *el-Fıkhu'l-Ekber* olarak tasvir edildiğini öğrenecektim. Bunun yanında sohbetlerine katılmaktan onur duyduğum Sezâî Karakoç okumalarımında temel ehl-i sünnet inancımı teyid ve tekid edecek çok şey buldum.

Bu minval üzere okumalarım ve araştırmalarım devam ederken, tasavvufla tanışmama vesîle olan diğer eserlerle karşılaştım. Hiç şüphesiz bunların en önemlisi Gazzâlî’nin “*el-Munkızu mine'd-Dalâl*” isimli eseri idi. Necip Fâzıl’ın Abdülhakim Arvâsî Haretları’ne intisap ederek tasavvufa hidayete ermesini anlatan “*O ve Ben*” isimli otobiyografik eseri, Nurettin Topçu’nun Abdülaziz Bekkine Hazretleri ile olan münasebeti,⁹ Muhyiddin Şekûr’un “*Su Üstüne Yazı Yazmak*”¹⁰ Ian Dallas/Abdülkâdir es-Sûfî’nin “*Gariplerin Kitabı*”¹¹ İsmet Özel’in bir eserinde okuduğum “*Veliyullah*” makalesi bunlardan aklımda kalanlardır.

Bu eserlerden “*Gariplerin Kitabı*” isimli eserle şöyle bir serüvenim oldu. Erzurum’da lisans eğitimimi yaptığım sırada bir sömestr tatilinde anahtarım olmadığı için soğuk bir gecede dışarıda kaldım. Ev arkadaşım o gece eve gelmedi. Bir arkadaşına misafir olmuştu. Şimdiki gibi cep telefonu olmadığı için irtibat da kuramadım. Gecenin geç saatlerine kadar bir ozan kahvesinde oturmuş eve geç gelmişim. Anahtarım yoktu. Neyse ki öğrencilik yıllarımda yanımda mutlaka okunacak bir şey bulundurmayı alışkanlık hâline getirdiğim için o gün de yanıma “*Gariplerin Kitabı*” adlı eseri almıştım. Eserin İsmet Özel tarafından çevrilmiş olması, kitaba benim için bir başka değer katmıştı. Kapıyı açıp içeri giremeyeceğimi anlayınca apartman boşluğundaki kat kaloriferine yaslanarak ve o günün şartlarında otomatik olmayan fakat bir

9. Mustafa Kara, “Nurettin Topçu’nun Tasavvuf Düşüncesi”, <https://ismailhakkialtuntas.com/2011/07/20>, (erişim: 08.07.2017)

10. Muhyiddin Şekûr, *Su Üstüne Yazı Yazmak*, Sûfi Kitap Yayınları, İstanbul 2017.

11. Ian Dallas, *Gariplerin Kitabı*, (çev. İsmet Özel), Şule Yayınları, İstanbul 2007.

iki dakika yanıp sönen dolayısıyla tekrar açılması gereken lambayı aç kapa yaparak kitabı sabaha kadar okudum. Yazarla hayal dünyasında Norveç'ten yola çıktık. Afrika'ya gittik. Şazeli Tarikatine intisap ettik. Seyr u sülûkumuzu tamamladık. Ian Dallas Abdülkâdir es-Sûfi oldu. Yazar seyr u sülûkunu tamamlayarak bağlandığı tarikattan icazet aldı. O arada sabah ezanları okundu. En yakındaki camiye koşarak kendimi imam odasına attım. Gözümü açtığımda sabahın onu olmuştu.

Bu arada beni etkileyen bir başka eser ise Nazif Gürdoğan'ın "*Görünmeyen Üniversite*"¹² isimli kitabı oldu. Bu eser sayesinde ilim ve irfanda birer külliyeye olan mürşid-i kâmillerin sahip oldukları küllî bakış açıları ile insanları nasıl etkilediklerini anladım. Zira cumhuriyet devrinde yetişmiş birçok Müslüman aydınının yolu bir şekilde bir Allah dostunun rahle-i tedrisinden geçmişti. Tasavvuf ve tarikat faaliyetlerinin yasaklanmış olduğu bir dönemde bu kadar çok mutasavvıfın yetişmiş olması ilginçti. Birçok Allah dostu evlerini tekke haline getirerek bu faaliyetleri yürütüyordu. Özel anlamda Nakşibendiliğin, genel anlamda tüm tarikatların benimsemiş oldukları meşhur "on bir esas"tan "Halvet-der encümen" "Halk içinde Hakla beraber olmak"¹³ ilke sini benimseyen son dönem mürşitleri dış görünüşleri ile fazla dikkat çekmedikleri için, Menemen hadisesi, Şeyh Said isyanı gibi birtakım olağanüstü dönemler hariç, kolay kolay kanun gücü ile karşı karşıya gelmiyorlardı.

Gazzâlî'den Topçu'ya tasavvuf müessesesinin günümüze kadar canlı bir şekilde gelmesi bende şu kanıyı uyandırdı. Günümüzdeki "*Bu devirde mürşid-i kâmil kalmamıştır*" algısının aksine tasavvuf ve tarikat müessesesi bir "*esâtirü'l-evvelîn*" yani geçmişte yaşanmış güzel hayat öyküleri ve eserler bırakmış modern dönemde bıçakla kesilir gibi yaşantı boyutu sona ermiş arkaik bir kültürden ibaret değildir. Aksine tekke binası, kılık kıyafet gibi fiziki şartların eksikliğine bakmadan kendi dinamik yapısı içinde yeni bir dil ve yöntem keşfederek İslam'ın diğer kurumları ile birlikte kıyamete kadar fonksiyonunu icra etmeye devam etme potansiyeline sahiptir. Bu süreçte beni etkileyen bir başka önemli eser de Süleyman Uludağ'ın "*İslam Düşüncesinin Yapısı: Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe*"¹⁴ isimli kitabı oldu. Yazar bütüncül bir perspektifle resmin tamamını sunuyordu. Eserde ele alınan bu temel ekollerin hepsi de

12. Ersin Nazif Gürdoğan; *Görünmeyen Üniversite*, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.

13. Birol Yıldırım, *Köstendilli Süleyman Şeyhî Efendi Hayatı Eserleri ve Tasavvufi Görüşleri*, Ertual Yayıncılık, Erzurum 2016, s. 41; Köstendilli Süleyman Şeyhî, *Burûki'l-Âşikân ve Sülûki'l-Merdân Li-Şeyhî Süleymân el-Müsemma bi Mir'âtü'l-Muvahhidîn (Mir'âtü'l-Muvahhidîn)* (Yazma), İstanbul Sül. Ktp. Birinci Serez Bl., Nu: 1515, vr. 66b.

14. Süleyman Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı: Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe*, Dergah Yayınları, İstanbul 2013.

İslam medeniyet binasına bir taş koymuş, katkıda bulunmuştu. Hâlbuki uzmanlaşma ile birlikte kategorik ve parçacı bir yaklaşım gelişmiş, herkes kendi uzmanlık alanını tek hakikat olarak algılamış, diğerini toptancı bir yaklaşımla ötekileştirmiş, yok sayma yoluna gitmişti. Bu toptancı ret ve inkâr anlayışından en fazla nasibini alan da tasavvuf olmuştu. Zira ilm-i tasavvuf şeriata bağlılık, mürşidin sağlam bir silsileye sahip olması gibi keşf ve ilham, keramet, râbîta gibi fenâfillah mertebesine kadar giden uçsuz bucaksız sübjektif bir alana da sahipti. Elbette ki bu boyutun da ciddi nassî delilleri vardı. Bu alan tasavvufa geniş bir zenginlik katıyordu. Bir de her nedense dini yaşantının her boyutunda birçok aksaklıklar olmasına rağmen genellikle tasavvuf adına yanlış uygulamalar gündeme getiriliyor ve şiddetle eleştiriliyordu. Bu durum aslında insanların tasavvufa verdiği değerın göstergesi idi. Zira bu mübarek mektep geçmişten günümüze İslam'ın en zirve şahsiyetlerini yetiştirmişti. İnsanlar bir günlük müritten bile kemâl derecesi bekliyordardı. Hâlbuki mürşide bağlanan her insan istidadı ve kısmeti oranında inancında, ibadetinde ahlakında birtakım iyileştirmeler sağlamakla birlikte çok az insan yedi nefis mertebesini, dört fenâ mertebesini aşarak nihai hedefe erebiliyordu. Fakat meşhur tanımlama ile “kâl”den ziyade bir “hâl” ilmi olan tasavvufî yaşamın iç şartları içinde nefisle verilen zorlu mücadele dışarıdan ancak o kadar algılanabilirdi.

Beni etkileyen kişiler arasına “*Bilim ve Gönül*” önermesi ile tasavvufa atıflar yapan Oktay Sınanoğlu, “*Beni kör kuyulardan tasavvuf çıkardı*”, “*Şizofreniyi tasavvufuyla yendim*”¹⁵ diyen ve modern dönemin kadın sûfisi olarak kabul edilen sinema sanatçısı Ayşe Şasa, yine tasavvuf vasıtası ile İslam'la tanışan ve tıbb-ı nebevî-i zâhirîyi alternatif tıp olarak tatbik eden¹⁶ Aidin Sâlih,¹⁷ Türkiye'nin ilk atom mühendisi olan Ahmet Yüksel Özemre de¹⁸ girdi. Hepsini rahmetle anıyorum.

Tekrar *el-Munkızu mine'd-Dalâl'e* gelir isek, söz konusu eseri iki saatlik bir mantık dersinde coşkulu bir şekilde özetleyerek anlatmıştım. Sınıfın ve hocanın üzerinde büyük etkisi olmuştu. Bütün bu süreçlerden sonra Erzurum'un manevî atmosferinde 1995 yılında aslına uygun olarak faaliyet

15. Necla Bayraktar, “Beni Kör Kuyulardan Tasavvuf Çıkardı”, *Aktüel Dergisi*, S. 206, 2009, <http://www.aktuel.com.tr/kultur-sanat/2013/05/20/beni-kor-kuyulardan-tasavvuf-cikardi>, (erişim: 08.07.2017)

16. Tıbb-ı nebevî-i manevî ruhî bir tedavi şekli olan tasavvufur.

17. Bkz., Aidin Salih, *Gerçek Tıp Yitik Şifanın İzinde*, Yitik Şifa, 2017.

18. Necmettin Şahinler, *Kâmil Mürşidin Portresi: Prof. Dr. Ahmed Yüksel Özemre ile sohbetler*, Furkan Yayınları, 1997; Bilgehan Kalkan, “Prof. Dr. Ahmed Yüksel Özemre'nin Tasavvufî Görüşleri”, file:///5000164987-5000283069-1-SM.pdf, (erişim: 08.07.2017), s. 1-28.

gösteren şeriat ve tarikat ölçülerinde gerçek bir mürşid-i kâmil ve sahih bir tarikat ile tanıştım. Bir buçuk yıllık bir incelemeden sonra 1997 yılının 25 Nisan Perşembe akşamı bu tarikata tam olarak intisap etmeye karar verdim. O zamandan beri de o çizgide yoluma devam ettim.¹⁹

Bu girişten sonra asıl konumuza geçelim. Öncelikle İmam Gazzâlî Hazretleri'nin kısa hayat hikâyesini ele alalım: H.450/M.1058 yılında ilim ve irfan merkezi olan İran'ın Horasan bölgesinde şöhret bulmuş, bugün Meşhed diye bilinen Tûs'ta dünyaya gelir. Künyesi Ebû Hâmid olan Büyük İmam, Hüc-cetü'l-İslam, Zeynüddîn gibi lakaplarla tanınır. Bir Eş'arî kelâmcısı, bir Şafîî fakihî, bir mutasavvıf olarak bilinir ve filozoflara yönelttiği eleştirilerle tanınır. İslam medeniyetinin evrensel bir değeri olan İmam Gazzâlî Orta Çağ Batı literatüründe ise Abuhamet ve Algazel diye tanınmıştır. Doğduğu kasabadan dolayı nispeti "Tûsî"dir. Fakat nisbesi olan Gazzâlî hepsinin önüne geçmiştir. Bu nisbeyi bir görüşe göre doğduğu köyün isminden, bir görüşe göre de, bir gazzâl/yün eğirici, iplikçi olan babasının mesleğinden almıştır.

Fars asıllı olduğu sanılan Gazzâlî'nin ailesi hakkındaki bilgiler son derece sınırlıdır.²⁰ Kendisiyle aynı künye ve nisbeyi taşıyan bir amcasının daha zayıf bir ihtimalle de dayısının bulunduğu bilinmektedir. Sonraları özellikle sûfî kimliğiyle büyük ün kazanacak olan Ahmed el-Gazzâlî adlı kendinden küçük bir erkek kardeşi, birkaç da kız kardeşi vardır. Günün toplumsal algısına göre tasavvufa eğilimi muhtemel olan baba Muhammed Efendi, bir yandan Tûs'taki iplikçi dükkânında el emeği ürününü satarak geçimini sağlarken bir yandan da ilim ve irfan meclislerine katılıyordu. Çocuklarının iyi eğitim almalarını arzulayan bu bilinçli baba, bir sûfî dostundan oğullarının eğitimiyle ilgilenmesini rica eder. Gazzâlî muhtemelen okuma yazma, Kur'an-ı Kerîm'in ezberlenmesi, dil bilgisi ve aritmetik gibi alanlarda dönemin geleneksel ilköğrenimini bu baba dostunun desteğiyle görmüştür. Ayrıca gerek babasının gerekse yeni hamisinin zühd ve tasavvufa eğilimli ruhî yapılarından daha çocukluk döneminde etkilenmiştir.

Gazzâlî ve kardeşinin pek varlıklı olmayan hâmeleri, babalarının geride bıraktığı az miktardaki imkânı onların eğitimi için kullanır ve kendilerine daha fazla yardımcı olamayacağını belirterek bir medreseye girmelerini tavsiye eder. İlk medrese eğitimine 465/1073 Ahmed b. Muhammed er-Râzkanî/Râzekanî adlı âlimden fıkıh dersleri alarak Tûs'ta başlayan Gazzâlî daha sonra Gürcan'a giderek burada İsmâîlî denilen bir zatın öğrencisi olur. Gazzâlî, beş yıl süren Gürcan'daki öğreniminden sonra bir kafilé içinde Tûs'a

19. Birol Yıldırım, agt, 1995.

20. Bkz., Soner İşimtekin, "İran'da Ortaya Çıkan Düşünce ve Felsefe Ekolleri", <http://www.ayk.gov.tr/pdf>, (erişim: 08.07.2017), s. 209-222.

dönerken soyguncular tarafından yolları kesilir ve her şeyine el koyulur. Gazzâlî eşkıyanın peşine düşer ve reislerinden hiç olmazsa ders notlarının/ta'likat geri verilmesini ister; Cürcan'a sırf o notlardaki bilgileri edinmek için gittiğini söyler. Eşkıya reisi ise bilgileri hafızasına yerleştirmede için onunla alay eder. Ama notlarını da geri verir. "Söyleyene bakma söyletene bak" kabilinden bu eleştiriyi Allah'ın bir ikazı sayan Gazzâlî üç yıl içinde notlarının tamamını ezberler. Gazzâlî, Nizâmülmülk'ün devam ettirdiği burs geleneğinden istifade etmek düşüncesi ile 473/1080 Tûs'lu bir grup gençle birlikte Nişabur'a giderek buradaki Nizamiye Medresesi'ne girer ve dönemin en tanınmış kelâm âlimi olan İmâm Cüveynî'nin öğrencisi olma şansını elde eder.²¹

"Ergenlik çağına yaklaştığımdan beri, yirmi yaş öncesi delikanlılık döneminden bugüne kadar -şimdi yaş elliyi aştı- bu derin denizin dalgalarıyla boğuşmaya, çekingen ve korkak değil cesurca derinliklerine dalmaya, karanlık olan her şeyle didişmeye, her zorluğun üzerine gitmeye, her tehlikeye atılmaya, haklı ile haksız olanı, sünnete bağlı olanla bid'atçıyı ayırmak için her fırkanın inancını araştırmaya, her kesimin mezhebine ait inceliklerini keşfetmeye devam etmekteyim. Bütün bunları yaparken hiçbirini peşinen dışlamaksızın bir Batınî'nin batiniliğinin içyüzünü öğrenmek isterim; bir zahirinin zâhiriliğinin sonucunu bilmek dilerim; bir felsefecinin felsefesinin mahiyetine vakıf olmayı amaçlarım; bir kelamcının tartışma ve mücadelesinin amacından haberdar olmaya çalışırım; bir sufünün sufiliğinin sırrına ermeyi çok arzularım; bir âbidin ibadetinden ne elde ettiğini gözetip görmek isterim; pasif bir Tanrı anlayışını benimseyen bir zındığın bu görüşe cüret edişinin arkasındaki sebepleri araştırıp öğrenmek isterim"²² diyen Gazzâlî, olağanüstü bir zekâ ve hafızaya sahip olup, Nişabur öncesi fıkıh, hadis, akaid, gramer gibi geleneksel bilgi dallarında edindiği en az on iki yıllık bilgi birikiminin üstüne burada aldığı bilgileri de ilave eder. Burada mantık ve çeşitli tartışma disiplinleriyle kelâm ilmi yanında felsefenin bazı konularında temel bilgileri aldığı düşünebilir. İlk defa kendisini kelâma yönlendirmiş olan hocası Cüveynî'nin felsefeye de aşinalığı vardır. Sübkî, Gazzâlî'nin Nişabur'a gittikten sonra gayet sıkı geçen bir öğrenim süresince Şâfiî fikhı, hukuk ekolleri arasındaki tartışma teknikleri (hilaf), cedel, akaidle fikhın kaynakları ve mantık alanlarında parlak bir âlim olarak yetiştiğini belirttiikten sonra ayrıca hikmet ve felsefe okuduğunu ve bütün bu disiplinlerde sağlam bir formasyon kazandığını ifade eder. Kendisini içten içe kıskanan hocası Cüveynî "Gazzâlî derin bir denizdir"

21. Mustafa Çağrı, "Gazzâlî", *TDV*, c. XIII, s. 489-490.

22. Gazzâlî, *el-Munkız, İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, (çev. M. Kaya), İstanbul, 2003, s. 342.

demekten kendini alamaz Hatta yazdığı el-Menhûl adlı fıkıh kitabını inceleyen Cüveynî eseri çok beğendiğini, “*Beni sağken mezara gömdün; ölümümü bekleyemez miydin!*” şeklinde kendisine çıkmıştır. Çağdaşı Abdülgâfir el-Fârisî, “*İslam ’ın ve Müslümanların hücceti, din önderlerinin imamı, konuşma ve ifade kabiliyeti, mantık, zekâ ve tabiat itibariyle benzeri görülmemiş bir kişi*” diye nitelediği Gazzâlî’nin bu dönemdeki öğrenimi sırasında kısa zamanda bütün arkadaşlarını geride bıraktığını, ayrıca öğretim faaliyetlerinde hocasına yardım ettiğini ve sonuçta eser telif edecek düzeye ulaştığını belirtir.

Gazzâlî’nin tasavvufî kişiliğinin oluşma döneminin başlangıcı onun Nişâbur’daki öğrenimi sırasında, Kuşeyrî’nin öğrencilerinden ve Tûs ve Nişâbur sûfilerinin meşhurlarından olan Ebû Ali el-Fârmedî (k.s.)’dan aldığı derslerle başlar. Kendisinin de, “*Şeyh Ebû Ali el-Fârmedî’den duydum*” demesi bunun en bariz ispatıdır. Cüveynî’nin vefatı üzerine (478/1085) Nizâmülmülk’ün nerede olduğu bilinmeyen karargâhına gitmesi Gazzâlî’nin hayatında önemli bir dönüm noktası teşkil eder. Çağdaşı Abdülgâfir el-Fârisî’nin belirttiğine göre Nizâmülmülk tarafından saygıyla karşılanan Genç Gazzâlî, böyle bir ortamda geçirdiği altı yıl içinde burada bulunan entelektüel çevreden, iyi istifade ederek, “Horasan imamı” unvanına, bir de “Irak imamı” unvanını ekler.

Cemâziyelevvel 484/ Temmuz 1091’de Nizamülmülk tarafından Bağdat²³ Nizamiye medresesi müderrisliğine tayin edilen Gazzâlî, buradaki çalışmaları sırasında dindarlığı ve faziletiyle tanınan Halife Muktedî-Biemrillâh’ın ilgi ve desteğine mazhar olur. Dört yıl süren bu dönemde kitap telifi bakımından en verimli devresini yaşar. Ayrıca bu dönemde hocalık, felsefeye ve bâtinîliğe dair incelemeler gibi daha başka ciddi meşguliyetlerle de uğraşır. Yaklaşık iki yıl süren bu incelemeler sayesinde, bizzat kendisinin de eleştirdiği öteki kelâmcılardan farklı olarak tenkit etmeyi düşündüğü Meşşâî-İşrâkî felsefeyi derinden kavrama imkânını elde eder. Ayrıca bir yıl süreyle de

23. Hicri V. asrın başlarında Bağdat’ta, Şii düşünce hâkimdir. Şeyh el-Mufid (ö. 413/1022) ve Şerif el-Murtaza (ö. 436/1044) ve Ebû Ca’fer et-Tûsî (ö. 460/1068) gibi Şia’nın seçkin şahsiyetleri orada yetişmiştir. Bu çerçevede İmâmiyye’nin Bağdat’taki gücünün, ilmî hayata pek çok etkisi vardır. Bunun en açık göstergesi, mezhebî fitne ve savaflara yol açan, mezhep ekseni birçok çatışma ve çekişmenin yaşanmasıdır. Gazzâlî, bütün bu ortamları yaşamasına ve birçok fitneye tanık olmasına rağmen bunların hiçbirinin etkisine kapılmaz. O diğer gruplara karşı daima ilmî ve hassâs ölçülere dayalı adâletli bir tavır takınır. Bu tavrını en bariz bir şekilde seçkin eserlerinden biri olan *Fayçalü ttefrika beyne ’l-îmân ve ’z-zendeka* adlı kitabında gösterir. (Ahmed Sanevber/Snavbar, “İmâm Gazzâlî’nin Kendi Çağındaki Dini Akımlara Karşı Tutumu (İmâmiyye Şiâsî Örneği)”, “900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî” konulu Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 07 – 09 Ekim 2011, Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları İstanbul, 2012, s. 117-1319.

felsefe hakkında edindiği yeni bilgileri gözden geçirir.²⁴

Yaptığı değerlendirmelerle filozofların doğru ve yanlış görüşlerini şüpheye yer bırakmayacak şekilde tespit eder. Ardından batınilik incelemelerine koyulur. *el-Munkız* 'da belirttiği üzere, geniş çaplı inceleme ve araştırmasının dördüncü ve son halkası olarak tasavvufu zikreder. Esasında tasavvufi düşünce ile daha çocukluğundan itibaren ilgilidir.²⁵ Gazzâlî küçük yaştan itibaren bir tasavvuf ikliminde yetiştiği ve sufilerin yaşadığı samimi dinî hayatı bizzat müşahede ettiği için kendisi de bu hayatı tercih ederek bütün eserlerinde onu idealize etmiştir.²⁶ Babası ve babasının eğitmesi için teslim ettiği baba dostu bir sufidir. Ayrıca kendisinin Tûs'ta bulunduğu sırada gördüğü bir rüyayı “şeyhim” dediği Yûsuf en-Nessâc'a anlattığı ve onun yorumu üzerine tasavvuf hakkındaki kuşkularının ortadan kalktığını söylediği rivayet edilir.

Ebû Ali el-Fârmedî ile ilişkisi de onun tasavvufa olan temayülünü geliştirmiştir. Ancak tasavvuf alanındaki son çalışması diğerlerinden çok farklı olup hakikati arama kararının bir gereği olarak ilmî ve tenkitçi düzeyde yürütülen fikrî bir çalışmadır. Gazzâlî, muhtemelen daha önce Fârmedî vasıtasıyla Kuşeyrî'nin *er-Risâle*'si hakkında bilgi edinmiştir. Son tasavvuf çalışmasında bu eseri yeniden inceler. Ayrıca Muhâsibî'nin *er-Riâye li-hukûkullâh*'ı ve diğer eserleriyle Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Ḳütü'l-ḳulûb*'u Cüneyd-i Bağdadî, Ebû Bekir eş-Şiblî, Bâyezîd-i Bistâmî gibi tasavvuf büyüklerinden intikal eden mirası da tetkik eder. Bu birikim sayesinde tasavvufun en gizli ve derin noktalarına ulaşmanın nazârî öğrenimle değil zevk ve hal ile, sıfatları değiştirmekle mümkün olacağı kanaatine ulaşır.

Gençlik döneminden beri şüpheci bir yapıya sahip olan Gazzâlî'nin kelâm, felsefe, batınilik ve tasavvuf hakkındaki son çalışmalarının kendisini ulaştırdığı nokta, onun zihin ve ruh dünyasında tam bir bunalıma yol açar. Kendi ifadesine göre şüphesi sadece metafizik ve bilgi problemleriyle ilgili değildir. Ayrıca ahlâkî bakımdan da kendini sorguluyor ve dünya alâkalarına boğulduğunu, faaliyetlerinin en güzeli olan eğitim ve öğretim çalışmalarında bile hiç de önemli olmayan, ahiret yolu için faydası bulunmayan ilimlere yönelmiş olduğunu, öğretimdeki niyetinin tamamıyla Allah rızasını kazanmak olmadığını, işin içinde makam ve şöhret arzusunun da bulunduğunu fark eder. Bu yüzden defalarca Bağdat'tan ayrılmaya niyetlenir. Fakat ününü ve mevkiini terk etmeye razı olmayan nefsiyle altı ay mücadele etmek zorunda kalır.

24. Gazzâlî, *el-Munkızu mine'd-Dalâl*, tah. Kasım en'Nurî, Muhyiddin Necip, Dimaşk 1991, s. 78.

25. İmam Gazzâlî, *el-Munkızu min-ad-Dalâl*, (çev. Hilmi Güngör), MEB, İstanbul 1948, s. 44.

26. Mahmut Kaya, “Gazzâlî Filozofları Tekfîr Etmekte Haklı mıydı?”, “900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî” konulu Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı, s. 43, 53.

488 Recebinde/Temmuz 1095'te başlayan bu şüphe krizi giderek psikolojik depresyonlara hatta fizyolojik rahatsızlıklara yol açar. Ders anlatmakta zorlanır, iştahsızlık ve hazımsızlık çeker, takatten düşer. Tabipler, bir süre uygulamaları ilaçlı tedavinin sonuç vermediğini görünce hastalığın psikolojik sebeplerden kaynaklandığı, tedavisinin de o yolla olması gerektiği kanaatine varırlar.²⁷

Nihayet duası kabul edilerek gönlünün makam, mal, evlât ve dostlardan ayrılmaya rıza göstermesi üzerine Bağdat'la olan bütün ilişkilerini kesmeye karar verir. Ailesine yetecek miktardan fazla olan bütün malını muhtaçlara dağıtır. Aslında Şam (Suriye-Filistin) yöresine gitmek üzere hazırlık yaptığı hâlde, ayrılmasına rıza göstermeyeceklerini düşündüğü halifenin ve diğer ileri gelen dostlarının gerçek niyetini öğrenmelerini istemediği için Mekke'ye gideceğini açıklar. Medresedeki mevkiini kardeşi Ahmed el-Gazzâlî'ye bırakarak 488 yılının Zilkade ayında/Kasım 1095'te Bağdat'tan ayrılır. Irak'ın dışında yaşayan Müslümanlar bu olayın yönetimin bilgisi altında gerçekleştiğini tahmin ederken yönetime yakın olanlar da “*ehl-i İslam'a ve âlimler zümresine nazar değmiş olabileceğini*” düşünmektedirler.²⁸

Bağdat'tan ayrılma nedeni olarak birçok sebep göze çarpmaktadır. Siyasi çekişmelerin yanında bâtinîlerin bir suikastına mâruz kalma endişesi de vardır. Esasen inziva döneminde telif edilmiş olan *Ihyâu ulûmid-din* üzerine yapılacak dikkatli bir inceleme, onun yaşadığı krizin derinliklerinde ve Bağdat'ı terk etme kararının temelinde, İslam insanının ve toplumunun içine düştüğü dinî ve ahlâkî yozlaşmadan, bunun bir sonucu olarak siyâsî istikrarsızlık ve çalkantılardan duyulan huzursuzluk ve acıların, bu olumsuz gelişmelerin arkasındaki sosyo-psikolojik sebepleri tespit etme ve kendisinin sıkça kullandığı tabirle “*tedavi yollarını gösterme*”, hatta söz konusu eserin ismi, üslûbu ve muhtevası bütünüyle dikkate alındığında topyekûn bir ıslaha gitmek gerektiği düşüncesinin bulunduğu anlaşılacaktır.²⁹

1. Gazzâlî'ye Göre Hakîkatı Arayanların Tasnifi

Bu tasnifi yaparken büyük oranda düşünürümüzün “zihin haritası” denebilecek bir portresini bizlere sunan *el-Munkız*'daki değerlendirmelerini esas alacağız. Büyük İslam âlimi ve düşünürü Hucetü'l-İslam İmâm Gazzâlî *el-Munkız mine'd-Dalâl* isimli eserinde kendi entelektüel ve zihinsel serüvenini klasik İslam düşünce tarihinde benzerine pek rastlanmayan bir tarzda ortaya koymuştur. Birçok ilim dalında sözü geçen bir âlim olarak kabul edilen

27. Gazzâlî, *el-Munkızu mine'd-Dalâl*, (çev. Hilmi Güngör), s. 44.

28. Gazzâlî, *el-Munkızu mine'd-Dalâl*, www.hakikatkitabevi.net/public/book. download.php?type=PDF&bookCode=132, (erişim: 08.07.2017), s. 27.

29. Mustafa Çağrı, “Gazzâlî”, *TDV*, c. XIII, s. 492.

Gazzâlî'nin özellikle hakikati arayanları genel bir tasnifle ortaya koyup değerlendirdiği bu eseri, ölümünden üç yıl önce kaleme aldığı düşünüldüğünde eser düşünürün zihinsel serüveninin tebellür ettiği ve orijinalitesi üzerinde tartışma bulunmayan bir metin olarak kabul edilebilir. Gazzâlî'nin kendine özgü niteliklere sahip olan bu özgün otobiyografi çalışmasının bugün bize söyleyebileceği pek çok şey vardır ve bunlar hâlâ birçok farklı bakış açısıyla değerlendirilmesi gereken bir önemi hâizdir.³⁰

Bunun yanında en-Nûr terimini eksene alarak temellendirmeye çalıştığı metafizik kozmoloji, epistemolojik tazammunlarıyla birlikte İbn Sînâ felsefesiyle karşılaştırılabilecek ana fikirler ihtiva eden *Mişkâtü'l-envâr* eserini de göz önüne alacağız. Eser kendisinden sonraki işrak metafiziğini derinden etkilemiştir. Ayrıca "*Bilgi nûrdur*" ilkesini esas alarak "husûlî" bilgiden ziyade "huzûrî" bilgiyi öne çıkarması hasebiyle tasavvuf geleneği bakımından da ilgi çekmiştir. Nitekim *Mişkât*, yazarının mutasavvıf kişiliğiyle de desteklenen epistemolojik boyutlarıyla bir tasavvuf klasiği olarak algılanmıştır.³¹

Büyük İmam, Allah Teâlâ'nın, lütfu ve keremi ile hakikat olmadığı hâlde hakikat gibi görünen şeylere itibar etmek hastalığından kurtulmanın sağladığı bir zihin duruluğu ile düşündüğünde hakikati arayanların dört kısım olduğunu görür. Bunlar *kelâmcılar*, *bâtınîler*, *felsefeciler* ve *sûfiler*den ibarettir.³²

30. Muhittin Macit, "Gazzâlî'nin el-Munkiz Mine'd-Dalâl İsimli Eserine Farklı Bir Yaklaşım", "900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî" konulu Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, s. 53-61.

31. İlhan Kutluer, "Felsefe ile Tasavvuf Arasında: Gazzâlî'nin Mişkâtü'l-Envâr'ında Entelektüel Perspektifler", "900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî" konulu Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, s 507-535.

32. Bkz., Ömer Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 22. S. 2011, s. 533-556; Gazzâlî'nin bir başka tasnifi de, insanların ilahî Nur'a kavuşma hususundaki konumları ile ilgilidir. Bu hususta insanlar üç sınıfa ayrılır: Birinci sınıf zulmetle perdelenmiş olup, mülhidler, nefsini ilah edinenlerdir. Avam seviyesinde olanların çoğu bu sınıftandır. Ancak avam içinde, kötü iş yaptığında üzülecek, iyi iş yaptığında sevinecek kadar tevhidin tesir ettiği kimselerin günahları çok olsa da bu karanlığın dışındadırlar. (Gazzâlî, *Mişkâtü'l-Envâr Nurlar Feneri*, Çev. Süleyman Ateş, Bedir Yay., İst., 1994. s. 89-90). Yani tevhide samimiyetle sarılmış bu insanların Allah'ın inayetiyle zulmetten kurtulma imkan ve ümidi bulunmaktadır. İkinci gurup kendi içinde ikiye ayrılmaktadır: Bunlardan bir kısmı karanlıkla beraber nurla perdelenmiş olanlardır. Bunlar güzellik olgusuna odaklanmışlardır. Güce, yıldızlara tapanlar bunlardandır. Gazzâlî bu sınıf hakkında iyimser olmakla birlikte, haklarında dinî bir değerlendirmede bulunmamaktadır. İkinci gurubun diğer bir kesimi ise Allah Teâlâ'yı şerri yaratmaktan tenzih edenlerdir. Bunların içinde bir kısım Kerrâmiye ve selef uleması da bulunmaktadır. Gazzâlî'ye göre bunlar bozuk aklı mukayeselerin karanlığı ile beraber bulunan birtakım nurlara da muhataptırlar. Üçüncü sınıfa dahil olanlar sırf nurla mahcub/perdelenmiş olanlardır. (Gazzâlî, *Mişkât*, s. 93-96.) Bunlar da kendi içlerinde iki farklı guruba ayrılmaktadır. (Gazzâlî, *Mişkât*, s. 96.) Gazzâlî üçüncü guruba sûfilere yerleştirmektedir. İlahî nura ulaşanların

Gazzâlî'ye göre, kelâm âlimleri, ehl-i rey olup, gerçeğe düşünerek elde edilen hüküm ve istidlâl, yani aklî delillerle ile ulaşılabileceğine inananlardır. Bâtınîler, hakikatin ma'sûm bir imamın talimi, yani bildirmesi ile öğrenilebileceğini iddiâ ederler. Felsefeciler, kendilerinin mantık ve burhan, yani yakîn ifade eden kesin delil sahibi olduklarını iddia ederler. Sûfiler ise, tasavvuf ehli olup, kendilerinin Allah Teâlâ'nın seçilmiş kulları olduklarına inanırlar. Keşf ve müşahede sahibi olduklarını söylerler. Ona göre, hakkı arayanlar bu dört grubun dışında olamaz. Çünkü eğer hakikat bu dört sınıfın dışında ise ona ulaşmak boş bir hayalden ibarettir. Taklidi terk ettikten sonra, tekrar taklide dönülemez. Çünkü taklidin sürmesi için taklitçinin taklitçi olduğunu bilmemesi gerekir. Taklitçi olan kimse bunun farkına vardığında taklitçilikle arasındaki köprüleri atmış demektir. Taklidi terk ettikten sonra, tekrar taklide dönmeye ümit ve imkân yoktur. Çünkü taklidin şartlarından birisi de, taklitçinin taklitçi olduğunu bilmemesidir. Taklitçi olan kimse, taklitçi olduğunu bilirse, onun taklide dayanan bilgisi bir şişe gibi kırılır. Geride kalan parçalar, ateşte eritilip, yeni bir kalıba dökülmedikçe, tekrar bardak hâline getirilemez.³³

Kelâmcılar

İslam inancını savunan ve muhâlif akımlara karşı duran Eş'arî kelâmcılarının öncü şahsiyetlerinden biri olan Gazzâlî'ye göre kelâm ilmi ile meşgul olmak farz-ı kifâyedir. Bid'atçılara ve haktan sapanlara karşı koymak, kalpleri

zirvesinde bunlar bulunmakta olup, Gazzâlî, *Mişkat*, s. 97.) bunlar vahdet-i vücûd mertebesine ulaşmışlardır. Bu kısma ait olan insanlar, felsefenin öngördüğü (ilk muharrik) fikrinden daha ileri bir noktaya ulaşmışlardır. (Gazzâlî, *Mişkat*, s. 51). Burada dikkatimizi çeken husus, Gazzâlî'nin el-*Munkız*'da eleştirdiği, küfürle itham ettiği filozofları, *Mişkat*'te yaptığı tasnif ve değerlendirmeleri ile din dışına görmemesidir. (Bkz., Gürbüz Deniz, "Gazzâlî'yi Anlamanın Usûlü", *Diyanet İlmî Dergi*, Cilt: 47, Sayı: 3, s. 1-20, s. 19.)

Gazzâlî'nin bir başka tasnifi ise şöyledir: Daima aklı ön plana alanlar ve nakle önem vermeyenler, daima nakli ön plana alanlar, önem vermeyenler, aklı esas almakla birlikte nakli ona tabi kılanlar, nakli esas almakla birlikte aklı ona tabi kılanlar. Bu guruplar isim verilmeyle birlikte sırasıyla felsefe, Haşeviyye, kelâmcılar, Selefiye, âlimler ve âriflerdir. Bu tasnifte keşf ve ilhamı da esas alan tasavvuf ehline rastlanmamaktadır. (Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, s. 19; Gazzâlî, *el - Kanunü'l - Külli fi't-te'vil*, (Trc. Süleyman Uludağ), İstanbul, 1972, *İslam'da müsamaha'nın eki*)

İbn Rüşd ise, Eş'ariler, Mutezile, Bâtıniyye yani mutasavvıflar, Haşeviye (Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, 19-20; İbn Rüşd, *Kitâbu'l-Keşf an Minhâci'l-Edille*, Çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 1985, s. 191.)

İzmirli İsmail Hakkı Efendi ise gerçeği arayanları beş sınıf olarak tasnif eder: Selefiler, kelâmcılar, filozoflar, mutasavvıflar, batınîler. (İsmail Hakkı İzmirli, "*Beş Sınıf*", *DFİFM.*, 12 (1929), s. 12).

Kaynaklarda geçen bir başka tasnif ise şöyledir: Meşşailik, kelâm, İshrakilik, sezgiyi esas almakla birlikte, nassa bağlı tasavvuf (Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, 21-22).

33. Gazzâlî, *el-Munkizu mine 'd-Dalâl*, (çev. Hilmi Güngör), s. 10-11.

şüphelerden arındırmak için her beldede bu ilimle meşgul olanların bulunması ve bu maksatla kelâm öğretiminin yapılması gereklidir. Ancak bu öğretim fıkıh ve tefsir dersleri gibi umuma açık olmamalıdır. Çünkü ona göre fıkıh gıda, kelâm ise ilaç gibidir; gıdanın zararından korkulmaz ama ilacın bazı bünyelere zarar vermesinden endişe edilir. Bir başka benzetme ile kelâmcıların konumu hac yolunun güvenliğini sağlayan muhafızlar gibidir. Eğer hac kervanlarına yöneltilen baskınlar ortadan kalkarsa muhafızlara da gerek kalmaz Yabancı tesirlere maruz kalmamış gruplar için telif ettiği *Kavâidü'l-ağâid*'in dışında, taassup seviyesine ulaşmayan bid'at görüşlerine cevap olarak *el-İtisâd fi'l-itikâd*'in yeterli olduğunu söyleyen Gazzâlî, cedelci bid'atçıya karşı daha ileri seviyede bir kelâmın gerekebileceğini kabul eder. Ayrıca geçmişteki mezhep tartışmalarının üzerinde uzun uzadıya durmanın olumsuz etkilerine dikkat çekerken yeni ortaya çıkan bid'at ve tartışmalarla uğraşmanın zarurî olduğunu dile getirir.³⁴ Ona göre, ortaya atılan bir şüphenin içyüzünü keşfedebilmek ve ona gerekli cevabı verebilmek için kelâmî deliller önemli olmakla birlikte, işin aslına bakılırsa fitri iman ve sağlam inanç sahibi kimseye, Kur'an'daki açık deliller yeter.³⁵

Bu düşünceden hareket eden büyük müellif, hakikat arayışına³⁶ kelâm ilmi ile başlar. Bu dalda telif eser yazacak kadar uzmanlaşır ve şu kanaate varır: Bid'atçıların ve vesvesecilerin kol gezdiği bir dönemde bu sahil itikadı koruma konusunda kelâm âlimleri âdeta Allah Teâlâ'nın bir lütfu olmuştur. Dâll ve mudill/kendileri sapıttığı gibi başkalarını sapıtan ehl-i bid'ate gereken cevabı vermişlerdir. Fakat bu ilimle meşgul olanlar çoğalınca, bir müddet sonra, bir taraftan sünnet-i seniyyenin müdâfaasını yaparken, bir taraftan da hasımlarına özenerek eşyanın hakikatinden cevherden, a'razdan ve bunların hükümlerinden bahsetmeğe başlarlar. Kelâm âlimlerinden bir kısmı, Allah Teâlâ'nın kendilerine ihsan ettiği hizmetin kıymetini bilirlerken bazıları aslı amaçlarından saparak işi felsefe ve mugalataya dökerler. Hasımlarının kullandığı dili kullanmaya başlarlar. Bu sebeple ilm-i kelâm insanlar arasında i'tikâddaki ihtilâflardan doğan şaşkınlık karanlığını ortadan kaldıramaz hale gelir. Gazzâlî'yi de pek tatmin etmez. Durduramaz. Fakat İmam'ın amacı tenkit değildir. Zira bu ilim pekâlâ başkalarını tatmin ve teskin etmiş

34. M. Sait Özervarlı, "Gazzâlî'nin Kelâm İlmindeki Yeri", *TDV*, c. XIII, s. 506-508.

35. İbrahim ed-Dîbû, "İmâm Gazzâlî'nin Kelâmcıların Delil ve Yöntemlerine Karşı Tutumu", *"900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî" konulu Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, s. 345-359.

36. Bkz., Havva Durgun, *Gazali'nin Yetkinlik Anlayışı*, Dokuz Eylül Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Felsefe Bölümü / Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı / Felsefe ve Din Bilimleri Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2010; Düccane Cündioğlu, *Bir Hakikat Arayıcısı: Gazzâlî*, <http://www.yenisafak.com/yazarlar/duccanecundioğlu/bir-hakikat-arayıcısı-gazâlî-21568>, (erişim: 29.11.2017)

olabilir. Çünkü herkesin derdi ve hedefi farklıdır. Bir hastaya iyi gelen ilacın diğer bir hastaya faydası olmayabilir. Hatta zarar bile verebilir.³⁷

Şunu da farklı bir perspektif olarak vermekte yarar vardır. Abdülkadir-i Geylânî (k.s.) Hazretleri Sühreverdî'ye, kelâm için, “*Bu ilim âhiret azığı değildir*” diyerek onun kelâm okumasını hoş karşılamamıştır.³⁸ Seyr u sülûk sürecinde müridin belli bir makama çıkıncaya kadar ilmihal bilgileri dışındaki bilgilerle uğraşmasının hoş karşılanmadığı da başka bir gerçektir.³⁹

1.2. Felsefeciler

Gazzâlî, felsefeye karşı çıksa da klasik mantık ölçülerini aynen benimseyip meşrulaştırmış, bununla kalmayarak, yer yer teknik olarak felsefenin kavram analizinden, metodik şüpheciliğinden, sorgulama yönteminden yararlanmıştı. Onun bu usûl ve âdâbı uygulamasında kelâmcı/cedelci ve mutasavvıf kişiliğinin de rol oynadığını göz ardı etmemek gerekir. Zirâ yer yer sertleşme ve restleşmesinde kelâmın; munisleşme ve mülâyimleşmesinde de tasavvufun etkisi kendisini göstermektedir.⁴⁰

İmam Gazzâlî kelâm ilminden sonra, hakikati felsefede aramaya koyulur. Derinlikli bir tetkikten sonra, bu ilimdeki bozukluğu, ancak o ilmi iyi inceleyen bir kimsenin anlayabileceğine kanaat getirir. Hatta bu ilimdeki bozuklukları anlamak için bu ilmin en âliminin ilmine eşit düzeyde bir bilgi birikimine sahip olunmalı, dahası onu bile geçmelidir. Fakat durum böyle olmasına rağmen o zamana kadar hiçbir İslam âlimi bu konuda gayret göstermemiştir. Kelâm âlimlerinin kitaplarında felsefecilerin sözlerini çürütmek için yazılmış olan tutarsız ifadeler ise önemsiz ve ikna gücünden uzaktır. Bu tespiti yapan İmam, bir yolun hakikatini tam anlamadan onu reddetmenin karanlığa taş atmak gibi olduğu kanaatine vararak işe koyulur. O sıralarda Bağdat'ta üç yüz talebeye ders vermek ve kitap yazmak gibi büyük bir meşguliyet içinde olmasına rağmen, hiçbir hocadan yardım talep etmeden, felsefeye ait kitapları incelemeye başlar. Allah Teâlâ'nın yardımı ile iki seneden az bir zamanda felsefe ilminin künhüne erer. Bu bilgileri inceleyip, anladıktan sonra, bir seneye yakın da felsefe üzerine düşünür. Sürekli tekrarlanan bu çalışmalar sonunda felsefedeki hakiki ve hayali olan yönlere, karışıklıklara, çelişkilere hiçbir

37. Gazzâlî, *el-Munkızu mine'd-Dalâl*, www.hakikatkitabevi.net/public/book.download.php?type=PDF&bookCode=132, s. 9-11.

38. Süleyman Uludağ, “Abdülkadir-i Geylânî”, *TDV*, c. I, s.233-238.

39. Bkz., Muhammed b. Abdullah el-Hânî, *Âdâb*, (çev. Mehmet Talha Odabaşı), Mavi Yayınları, İstanbul 2006.

40. İbrahim Emiroğlu, “Tartışma Usûl ve Âdâbı Açısından Gazzâlî'nin Tehâfütü'l-Felâsife'sinin İncelenmesi”, “900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî” konulu Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, s. 667-701; Bkz., Muhammed Hüseyin Gencî, “Gazzâlî Felsefeye Karşı mıydı?”, <http://journals.miu.ac.ir/backend/uploads/pdf>, (erişim: 08.07.2017)

şüphe kalmayacak şekilde vâkıf olur.

Gazzâlî filozofları üç ana gurupta ele alır:

1-Dehriyyûn: En eski felsefe gurubu olup, âlemin kendiliğinden var olduğunu öne sürerek Allah Teâlâ'yı inkâr etmişlerdir. Bunlar zındıktırlar.

2-Tabîyyûn/Tabiatçılar: Tabiatı derinlemesine inceleyen bu kesim tabii ilimlerde oldukça ilerlemişlerdir. Fakat Allah Teâlâ'ya inanmakla birlikte ahireti inkâr ederek zındık olmuşlardır.

3-İlâhiyyûn: Bunlar daha sonra gelmiş olan felsefecilerdir. Eflâtûn'un hocası Sokrat, Eflatun, Aristo bu guruptandır. Aristo, mantık ilmini tertîb ederek, felsefe bilgilerini özetleyip, kolayca anlaşılır hale getirmiştir. Bunlar dehriyyûn ve tabîyyûn sınıfından olan felsefecileri reddetmişlerdir. Aristo, Eflâtûn'un, Sokrat'ın ve daha önce yaşamış olan ilâhiyyûn felsefecilerinin görüşlerini şiddetle reddeder. Öncekilerinden ayrı bir yol tutar. Fakat selef filozofların bazı sapkın görüşlerini benimsemekten geri durmaz.

Gazzâlî'ye göre Allah Teâlâ "*Allah, muhârebe yûkünü mü'minlerden kaldırdı...*"⁴¹ âyet-i kerîme'sinde belirtildiği üzere onları birbiriyle çarpıştırarak bertaraf etmiştir. Hem bunları, hem de Aristo'yu en güzel şekilde aktaran İbni Sînâ, Fârâbî gibi filozofları tekfir etmek vacip olmuştur. İbni Sînâ ve Fârâbî'nin nakillerine göre, Aristo felsefesinin bir kısmı küfür, bir kısmı bid'attir. Bir kısmının ise inkârı gerekmez. Gazzâlî bu kısımları şöyle açıklar: Matematik, geometri ve astronomi ilimlerinden ibarettir. Bunların hiçbirinin ne müspet ne de menfî yönden, dinî meselelerle bir alâkası yoktur. Bunlar, aklî deliller ile ispat edilen şeylerdir. Anlaşıp öğrenildikten sonra, inkâra yer kalmaz. Fakat bu ilimlerin iki olumsuz yönü vardır. Birinci mahzur bu ilimlerle uğraşan kimseler felsefecilere hayranlık duyarak onların çizgisine meylederler. Her ne kadar bu ilimlerin din ile alâkası yoksa da, felsefenin alt yapısı oldukları için, felsefecilerin uğursuzluğu ve kötülüğü, o kimselere de bulaşır. Bununla fazla meşgul olanlar arasında dinden çıkmayan, takvasını kaybetmeyen pek az kimse vardır. İkinci mahzur ise İslam dininde samimi olan kimselerin felsefecilere ait bütün ilimleri reddetmeyi dine hizmet saymalarındır. Böylelikle bunlar tabii ilimlerle uğraşan bilginlerin İslam dininden yüz çevirmelerine, felsefeye daha fazla bağlanmalarına neden oldular.⁴² Kısacası filozoflarla bu ilimlere ilgi duyan kişiler arasında olumsuz anlamda bir sirayet bir başka ifade ile "hal trans ferî"⁴³ olur.

41. Ahzâb sûresi: 33/25.

42. Bkz., Gazzâlî, *el-Munkızu mine'd-Dalâl*, (çev. Hilmi Güngör,) s. 13-20.

43. Bkz. Vahit Gökteş, "*Tasavvufî Terbiye'nin Günümüz Din Eğitim-Öğretimine Sunabileceği İmkânlar*" Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 52:2(2011), s. 137-155; Kadir Özköse, "*Râbita ile Gerçekleşen Hâl Transferi*", Somuncu Baba Dergisi, <http://somuncubaba.net/dergi/116-sayi/rabita-ile-gerceklesen-hal-transferi/> erişim: 08.06.2017, s.116.

Gazzâlî bu olumsuz sırayetten çekinmektedir.⁴⁴

Mantık ve tabiat gibi ilimlerde ne müspet, ne de menfî yönden din ile alakalı bir şey yoktur. Mantık ilmi, delillerin, kıyasların, burhanın, yani kesin delilin, mukaddimelerinin şartlarını ve bu mukaddimelerin nasıl birleştirileceğini, “hadd-i sahîh” denilen doğru tariflerin şartlarını ve bunların nasıl birleştiğini inceler. Fakat mantık ilmini inceleyip, onu beğenen, onu açık ve kat’î bir ilim kabul eden bir kimse, zamanla felsefenin küfre varan meselelerinin de açık ve kesin delillere dayandığını zanneder. Dinî ilimlerde iyi yetişmeden, felsefecilerin yanlış fikirlerini kabul ederek, küfre düşer. Evrenin yapısından bahseden tabiat ilimlerinde *Tehâfüt-ül felâsife*⁴⁵ isimli eserinde belirtilen birkaç mesele dışında dine aykırı bir durum yoktur. Tabiat kanunları Allah Teâlâ’nın koyduğu kanunlardır.⁴⁶

Filozofların en çok yanıldıkları alanlar “*ilahiyat ve siyâset*” olmuştur. Bu alanda İbn-i Sînâ ve Fârâbî, Aristo ekolüne yakın bir anlayış ortaya koymuşlardır. Felsefeciler, ilâhiyat bahsinde yirmi hususta hata etmişlerdir. Bunlardan üçünde küfre düşmüşler, on yedisinde ise bid’at ehli olmuşlardır. Küfre düştükleri hususlar şunlardır:

İnsanlar öldükten sonra cesetleri tekrar dirilmez. Mükâfat ve cezâ görecek olanlar sâdece ruhlardır. Onlara göre azap ruhlara olup, bedenlere değildir. Ruhun azap duyacağı konusunda isabet etmişlerdir. Çünkü ruhlar da bedenler gibi azap görecektir. Fakat cesetlerin tekrar dirileceğini inkârla hata etmişlerdir. “*Allah Teâlâ, külliyyâti bilir, cüz’iyyâti bilmez*” demişlerdir. Bu apaçık küfürdür.

Felsefeciler, âlem ezeli ve ebedîdir diye inanmışlardır. Hâlbuki Allah Teâlâ, Kur’an-ı Kerim’de “*Göklerde ve yerde zerre miktarı bir şey O’ndan gizli kalmaz*”⁴⁷ buyurmuştur. Hakikat budur. Gazzâlî’ye göre, Müslümanlardan hiçbiri, bu üç meselede filozoflarla ittifak etmemişlerdir.⁴⁸ Felsefecilerin siyaset konusundaki görüşleri dünya işlerine taalluk eder. Peygamberlere indirilen kitaplardan ve geçmişte yaşayan velilerin sözlerinden alıntılar yaparak dünyâ işlerine dair konularda devlet adamlarına nasihatlerde bulunurlar.⁴⁹

Filozofların “*ahlâk*” ilmine dair görüşleri, nefsin sıfatlarını saymak, bu

44. Bkz., Gazzâlî, *el-Munkızu mine’-d-Dalâl*, (çev. Hilmi Güngör), s. 19.

45. İmam Gazzâlî, *Tehâfütü’l-Felâsife*, Yayınlayan: Mâcid Fahrî, Dârü’l-Meşrîk, 4.baskı, Beyrut 1990; agmlf., *Filozofların Tutarsızlığı*, (çev. Hüseyin Sarioğlu- Mahmut Kaya), Klasik Yayınları, 2014.

46. İmam Gazzâlî, *el-Munkızu mine’-d-Dalâl*, (çev. Hilmi Güngör) , s. 20-23.

47. Yûnus sûresi: 12/61.

48. Bkz., İmam Gazzâlî, *el-Munkızu mine’-d-Dalâl*, (çev. Hilmi Güngör) , s. 23-24; İmam Gazâlî, *İslam’da Müsamaha Fayşalü’l-Tefrika Beyne’l-İslam Ve’z-Zendeka*, (çev. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 2016.

49. İmam Gazzâlî, *el-Munkızu mine’-d-Dalâl*, (çev. Hilmi Güngör) , s. 24.

sıfatların ve huyların çeşitlerini anlatmak, kötü olanların düzeltilmesi için, icâp eden tedbirleri almak ve nefse karşı mücahede de bulunmak şeklinde özetlenebilir. Filozoflar bu konuda serdettikleri değerlendirmelerini büyük ölçüde tasavvuf ehlinin bizzat tecrübe ederek ortaya koydukları görüşlerinden almış, onların sözlerini kendi görüşleri ile mezcederek halka sunmuşlardır. Bu şekilde kendi bâtıl fikirlerine cazibe katmışlardır. Bu kesimin Peygamberlerin ve sûfilerin sözlerini kendi sözleri ile birleştirip kendilerine mal etmeleri iki tehlike doğurmuştur. Bunlardan biri bunu kabul edenler açısından, diğeri ise bu fikirleri reddedenler açısından. Reddedenlerden kaynaklanan tehlike şudur ki, bazı zayıf iradeli kimseler bu sözleri filozoflar naklettiği için sözün aslını da reddetme cihetine giderler. Hâlbuki yapılması gereken filozofları hiç gündeme getirmeden sözün gerçek kaynağına bakılmalıdır. Kabul edenler açısından ise şöyle bir tehlike söz konusudur. Örneğin *İhvanu's-Safâ* gurubu gibi filozofların kitaplarına aldıkları Peygamberler ve velilere ait nebevî hikmete ve sûfilere ait sözlere bakanlar onların gerçekten Peygamberlerin ve sûfilerin yolundan giden iyi insanlar olduğunu zannedeceklerdir. Onlara meylederek itikadları bozulacaktır. Zira filozoflar hakla bâtılı karıştırmışlardır. Bunu da ilimde mahir olmayanlar ayırt edemez.⁵⁰ Kanaatime göre filozofların yaptıkları bu iş, “*Ve lâ telbisû'l-hakka bi'l bâtili ve tektumû'l Hakk'a ve entum ta'lemûn (ta'lemûne)*” “*Gerçeği (Hakk'ı), aslı olmayana (bâtıla) karıştırmayın! Bildiğiniz hâlde gerçeği gizliyorsunuz!*”⁵¹ âyet-i kerîmesindeki ilahî ikaza aykırı düşmektedir. İşin aslı hakla bâtılın yan yana gelmesi hakkı bâtıl yapmama gibi, bâtılı da hak yapmaz. Nitekim bir kese içinde sahte ve gerçek paraların bir arada olması gerçek parayı sahte kılamayacağı gibi sahte parayı da gerçek kılmaz.⁵²

1.3. Talîmiyye Mezhebi Mensupları

Gazzâlî kelâm ve felsefede bulamadığı hakikati revaçta olan Şîa'nın⁵³

50. İskender Mihr denilen sahte peygamber bunu vaazlarında sürekli yapmaktadır. Nitekim imamlık yaptığım dönemde bir cemaatim ondan etkilenmişti. Nur yüzlü bir zât olduğunu iddia ediyordu. Bu konuda ümmet-i muhammedi şariat ve tarikat adına kandıran dall ve mudill/sapkın ve sapkıran kişi örneği verebiliriz. Bkz., <http://www.meydannet.com/haber/sahtekar-hoca-vaaz-verdi-bafra-karisti-25007.html>, erişim: 08.06.2017.

51. Bakara: 2/42.

52. Bkz., İmam Gazzâlî, *el-Munkızu mine'd-Dalâl*, (çev. Hilmi Güngör), s. 24-30.

53. Şîilik için bkz., Mustafa Öz, “*Şîa*” *TDV*, c. XXXIX, s. 111-114; Mehmet Atalan, “Ca'fer es-Sâdık'ın Rafizilerle Tartıştığını Anlatan Bir Risale: Hâzihi Munazâra Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık Maa'r-Râfîzî”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2009, c. VII, sayı: 1, s. 21-38; agmlf., “Şîi Kaynaklarda Ali B. Ebi Talib ve Fatıma Mushafı”, *Dinî Araştırmalar*, 2005, cilt: VIII, S. 23, s. 93-110; agmlf., “Hz. Muhammed'in Vefatından Sonraki Hilafet Tartışmaları”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, c. IX, S. 2, s. 55-68; R. B. Buckley, “İlk

aşırı bir alt kolu tâlimiyye/İsmailiyye⁵⁴ mezhebinde aramayı dener. Bir teva-fuk eseri olacak tam bu sırada hilâfet makamından, ta'limiyye mezhebinin as-lını ortaya çıkaracak bir kitap yazması noktasında kesin bir emir alır. Çünkü bu fırka yönetimin de dikkatini çekmiştir. Fırkanın mensupları: “*Biz her şeyin manâsını, hakkı öğretmekle vazîfeli ma'sûm -/günâhsız bir imâmdan öğren-dik*” iddiasında bulunmaktadırlar. Bu ilginç oluşum arayış içindeki müellifin ilgisini çeker. Konu aynı zamanda hilafet makamının da gündemine girer ve Gazzâlî'ye talimiyye mezhebinin aslını ortaya çıkaracak bir kitap yazması için kesin emir verilir. Bu emir konuyu incelemeye karar vermiş olan Gazzâlî için teşvik edici olur. Mezhebin kitaplarını ve görüşlerini bularak incelemeye ko-yulur. Onlara katılıp daha sonra ayrılan kişilerle mülakatlar yapar. Onlardan biri ta'limiyye mensuplarının mezheplerini anlamadan kendilerine reddiye ya-zanlarla alay ettiğini söyler ve onlar hak kında önemli bilgiler verir. Tâlimiyye gibi marjinal bir gurubun Müslümanlarla alay etmesi Gazzâlî'nin mücadele azmini kamçılar. Eski ve yeni bütün müktesebatı bir araya toplayarak konu ile ilgili görüşleri sağlam bir şekilde tertibe sokar. Gerekli cevapları verir. Mez-hebin görüşlerini o kadar güzel tanzim eder ki ehl-i sünnetten bazıları, onların delillerini inceleyip, anlatmakta çok fazla gayret göstermesini doğru bulmaz. Çünkü onların karmaşık görüşlerini tertip ederek onlara hazır malzeme sun-muştur. Gazzâlî bir yönü ile bu görüşe katılır. Çünkü Ahmed bin Hanbel (ra.) Hâris el-Muhâsibî (ks.)'un mu'tezile mezhebine cevap vermek için yazdığı bir eser sebebiyle iyi yapmadığını söylemiştir. Hâris-i Muhâsibî ise, “*Bidati red-detmek farzdır*” demiştir. Ahmed bin Hanbel (ra.) ise okuyucuların cevaptan önce ortaya konan şüphelere takılıp kalabileceğini söylemiştir. Bu görüşe he-nüz yayılmamış şüpheler açısından katılan Gazzâlî'ye göre bozuk fikirler

dönem Şîi Gulatı”,Çev.: Mehmet Atalan, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, c. X, S. 2, s. 137-159; “Ebu Hanife ve Ali Oğulları”, *Dini Araştırmalar*, 2006, c. VIII, sayı: 24, s. 157-168; Şii Kaynaklarda Muhammed b. Hasan el-Mehdi'nin Tarihi ve Menkıbevi Kişiliği, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, S. 7, s. 95-112; agm., Cenknâmelerde Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın Yeri, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, c. XVII, S. 1, s. 1-13; agm., “Cenknâmelerde Hz. Ali'nin Yeri”, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, 2012, c. V, sayı: 2, s. 7-29; İslam Düşüncesinde Ca'fer-i Sadık'ın Yeri, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür, ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2011, c. VIII, S. 3, s. 9-30; Hanefî Şahin, İlhanlılar Döneminde Şiilik, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010; agy., Şiilerin Gözüyle Sünniler İlk Dönem Şii Kaynaklarında Sünni Algısı, Mana Yayınları İstanbul 2016; agy., “Şerif el-Murtezâ'nın “Hükümet Adına Çalışma” Risâlesi”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/2, c. 2, S. 3, s. 317-328; “Sebeup ve Sonuçları Bakımından Olcaytu Sultan'ın Şiiliği”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi/ 2012 / 64*, s. 115-127; agy., “Seyyid Alizâde'nin Hızırnâme'si Bağlamında Alevi Düşüncesinde Hızır İnanıcı” *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, Kış 2016, s. 31-50.

54. Öz, “Şîa”, *TDV*, c. XXXIX, s. 113.

halk arasında yayılmış ise onlara cevap vermekten başka yapılacak bir şey kalmamıştır. Cevap vermek için de önce şüpheyi anlatmak gerekir.⁵⁵

Gazzâlî bu gurubu uzun zaman tetkik eder. Hatta daha da ileri giderek gerçek niyetlerini öğrenmek için onlardan görünerek birinci ağızdan onların görüşlerini öğrenmeye çalışır. Onların bilgilerini ölçmek için birtakım müşkül meseleleri onlara anlatır. Talimiyye ehli ise bunları çözmek şöyle dursun, anlamaktan bile acizdir. Kendi acizliklerini görünce de “*İşi gâib imâma havâle ederek gidip ondan sormak lâzımdır*” deyip işin içinden çıkmaya çalışmışlardır. Bunlar masum imamı aramak ve onu bularak kurtuluşa ermek düşüncesiyle ömürlerini boşa harcamışlar ondan hiçbir şey öğrenememişlerdir. Gazzâlî’ye göre bunlar batağa saplanmış bir insan gibidirler. Yıkanmak için su arayarak yorulurlar. Suyu bulunca da kullanmazlar. O şekilde kalakalırlar.

Bunların masum imamdan öğrendiği bilgilerin özü Pisagor’un bozuk felsefesinden ibarettir. En eski felsefecilerden biri olan Pisagor, tutarsız bir filozoftur. Aristo’nun şiddetli tenkidine maruz kalmıştır. İhvan-ı Safâ gurubu da bu filozofun görüşlerini esas almışlardır. Gazzâlî’ye göre ne yazık ki bazı kimseler ömürleri boyunca ilim tahsili için yorulurlar. Böyle çürük ve bozuk bilgilerle kanaat edip kalırlar. Sonra da ilmin en yüksek derecesine yükseldiklerini zannederler. Bunların maksatları, cahil halkı ve zayıf akıllı kimseleri tek bilgi kaynağının masum bir imam olduğuna inandırmaktır. Fakat birisi çıkıp, Gazzâlî’nin yaptığı gibi onlara uyar gibi görünüp *mu’allime, yani ma’sûm imâma ihtiyaç olduğuna inandığını belirterek “Ma’sûm imamdan öğrendiklerini anlat”* deyince şaşırıp kalırlar. İşin içinden çıkmak için de “*Mâdem sözümü kabul ettin, ma’sûm imâmı kendin ara, benim maksadım yalnız bunu kabul ettirmektir*” derler. Çünkü iyi bilirler ki, başka bir cevap vermeye kalkışsalar mahcup olurlar. Gazzâlî’ye göre talimiyye mezhebi mensuplarının hakiki hâlleri budur. Onların gerçek yüzünü görenler Gazzâlî gibi onlardan nefret eder.⁵⁶

Gazzâlî’ye göre bu zayıf ve marjinal gurubun bu kadar etkin olmasının nedeni, iddialarına güçlü cevaplar verilemediği içindir. Onlara karşı mücadele edenler yanlış bir yöntem izlemişler, çok zayıf kalmışlardır. Talimiyye ehli onlara gülüp geçmişlerdir.⁵⁷ Şöyle ki Gazzâlî’nin cehaletle itham ettiği bu kişilerin birinci hatası onların her sorusuna cevap vermeye kalkışmalarıdır. Kendisi ise onların sorularına soru ile cevap vererek iddialarını çürütmüştür.⁵⁸ Bu cahil dostların bir başka hatası da, mutaassıp bir eda ile onların her iddiasını düşünmeden reddetmeleridir Örneğin bu taassupla “*Ta’lîme, öğrenmeye*

55. İmam Gazzâlî, *el-Munkızu mine’ d-Dalâl*, (çev. Hilmi Güngör), s. 31-32.

56. Gazzâlî, age., s. 42-43.

57. Gazzâlî, age., s. 31-33.

58. Gazzâlî, age., s. 40-41.

ve mu'allime ihtiyaç vardır. Herkes mu'allim olamaz, mu'allimin/imam mutlakâ ma'sûm olması lâzımdır" gibi makul bir iddiayı reddetmişlerdir. Hâlbuki bu görüş kimden gelirse gelsin doğrudur. Doğrusu böylesi bir muallime ihtiyaç vardır ve bu muallimin masum olması gerekir. Bunu itiraf etmek lazımdır. Gazzâlî'ye göre bizim masum muallimimiz Hz. Muhammed (sav.)'tir.⁵⁹ Nitekim müspet ilimlere de bu toptan retçi anlayışla karşı çıkmıştır.⁶⁰

Gazzâlî onların görüşlerini tenkit ve tetkik etmeye masum imam teorisi ile işe başlar. Tâlimiyye "*Ta'lîme, öğrenmeye ve mu'allime ihtiyaç vardır. Herkes mu'allim olamaz, mu'allimin/imam mutlakâ ma'sûm olması lâzımdır*" şeklinde çok temel bir görüşe sahiptir. Gazzâlî'ye göre işin aslı bir muallime ihtiyaç olduğu ve bu muallimin/ imamın masum olması gerekir. Bunu itiraf etmek lâzımdır. Ona göre bizim masum muallimimiz Hz. Muhammed (sav.)'dir. Bu görüşe bâtıniler "*Muhammed aleyhisselâm vefat etmiştir*" diyeceklerdir. Bu doğrudur. Fakat onların imamı da gaiptir. Onlar bu görüşe şu cevabı vereceklerdir: "İmamımız gâip olsa da rehberler yetiştirerek insanları doğru yola davet için her tarafa göndermiştir. İmamın görevi bu rehberlere yol göstermek, aralarındaki ihtilâfı çözmektir." Gazzâlî'nin cevabı bizim imamımız olan Hz. Muhammed (sav.) de nice hidayet rehberleri yetiştirerek her tarafa göndermiş, "*Bugün sizin için dininizi kemâle erdirdim, üzerinizdeki nimetimi tamamladım...*"⁶¹ âyet-i kerimesinde de teyit edildiği üzere dinde öğretilmedik bir mesele bırakmamıştır. Her şey öğretildikten sonra, muallimin vefat etmesi İslam davasına zarar vermez. Bu cevap karşısında bâtînî şöyle bir soru geliştirebilir. Hz. Muhammed (sav.)'in yetiştirdiği bu rehberler bizatihi Peygamber Efendimiz (sav.)'den işitmedikleri hususlarda nasıl hüküm verecekler? Nassı mı esas alacaklar? İçtihat ve rey ile mi hüküm verecekler? Gazzâlî'ye göre bu konuda Peygamber Efendimiz (sav.) tarafından Yemen'e gönderilen Hz. Mu'âz (ra.)'ın yaptığı gibi yaparlar. Mesele hakkında nas varsa o nas ile, yoksa içtihat ile hükmederler. Nitekim talimiyye fırkasının dâîleri/propagandacıları da şarkın en uzak yerlerine gidip, imamlarından uzak kalınca, böyle yaparlar. Çünkü onların, daima nas ile hüküm vermeleri imkânsızdır. Naslar mahduttur. Sonu gelmeyen hadiselerin tümüne cevap vermez. Sonra her meseleyi sormak için, uzun mesafeleri katederek imamın bulunduğu yere gelip, tekrar geri dönmesine de imkân yoktur. Bu zamana kadar o meseleyi soran kimse vefat etmiş olabilir. Bu durumda, oraya gidip gelmek bir işe yaramaz. Örnek olarak bir kimse kiblenin hangi tarafta olduğundan şüpheye düşse, kendi içtihadı ile karar verir ve namazını o tarafa doğru kılar. Başka çare yoktur. Çünkü kibleyi öğrenmek için imamın bulunduğu memle-

59. Gazzâlî, *el-Munkızu mine'd-Dalâl*, s. 33.

60. Gazzâlî, *age.*, s. 19-20.

61. Mâide sûresi: 5/3.

kete gitse, namaz vakti geçer. Bu durumda kendi içtihadı ile kiblede başka bir tarafa yönelmiş olsa da, namazı caiz olur. Bu noktada talimiyyeci şöyle diyebilir: O kimsenin muhalifinin zannı da kendi zannı gibi aynı kuvvettedir. Gazzâlî'ye göre insan kendi zannına uymakla memurdur. Kiblenin hangi tarafta olduğunda şüpheye düşen kimse, kendisine başkası muhalefet etmiş olsa da kendi zannına uyar.

Buna karşı, “*Amelde mukallid olan kimseler mezhep imamlarına uyuyor*” diyen kişiye ise şu cevap verilir. Kiblenin hangi tarafta olduğu hususunda şüpheye düşen kimse, içtihatları birbirine uymayan değişik içtihat sahipleri arasında muhayyer kalmış ise kibleyi tayin hususunda kendisine en doğru gelen görüşe göre hareket edebilir. Kanaatini kullandığı için kendi içtihadı ile amel etmiş demektir. Mezhepler hakkında da hüküm böyledir. Halkın bir müctehidin içtihadına uyması zarurettir. Peygamberler ve imamlar bile ilimlerine rağmen bazen yanılırlar. Resûlullah (sav.) “*Biz zahire göre hükmederiz. Kalblerdeki sırları Allah Teâlâ bilir*”⁶² buyurmuştur. Yani “*Ben şahitlerin sözünden bana hasıl olan zann-ı gâlibe göre hükmederim. Bazen şahidler hata ederler*” demek istemiştir. Buna cevaben talimiyyeciler şöyle karşılık verirler: İctihat, icthada tabi meseleler de doğru olabilir. Fakat itikada ait esaslarda içtihat doğru olmaz. Çünkü itikadi hususlarda yanılan mazur değildir. O hâlde böyle meselelerde ne yapılır? Gazzâlî'nin bu soruya cevabı şöyledir: İtikadi esaslar nasla sabittir. Geriye kalan meselelerde hakikate “*kıstas-ı müstakîm*” ile ulaşılır. Kıstas-ı müstakîm, beş esastan ibaret olup, Allah Teâlâ bunları Kur'ân-ı Kerîm'de bildirmiştir. Bu durumda talimiyyeci şöyle diyebilir. Hâsımlar bu ölçülere muhalefet edebilir. Gazzâlî'ye göre bu ölçüler anlaşıldıktan sonra, onlara muhalefet etmek mümkün değildir. Talimiyyeciler muhalefet edemezler. Çünkü bu esaslar Kur'an-ı Kerîm'den alınmıştır. Mantık ve kelam ilminin esaslarına da uygundur.

Bu izaha talimiyyeci can alıcı bir soru ile karşılık verecektir. Mademki Gazzâlî'nin elinde böyle sağlam bir ölçü vardır. O hâlde niçin halk arasındaki ihtilafları ortadan kaldırmamaktadır? Ortaya koyduğu esaslardan emin olan Gazzâlî'ye göre halk onu dinlerse, aralarındaki anlaşmazlığı “*Kıstas-ı müstakîm*” adlı eserinde serdettiği esaslara göre rahatlıkla ortadan kaldırabilir. Zihinlerdeki şüpheler izale olur. Nitekim İmama kulak verenler ihtilaflardan kurtulmuştur. Bunun aksine ihtilafları kaldırma konusunda iddialı olan talimiyyenin imamı yeryüzünün kan gölüne dönmesine neden olmuş, ihtilafları daha da artırmıştır.⁶³ Bu durum benzeri görülmemiş trajedilerin yaşanmasına

62. Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-Evliya*, IV, 165; Şevkânî, *el-Fevâidu'l-Mecmu'a*, s. 200.

63. Günümüzde de bu gibi saiklerle İslam coğrafyasında masum insanların kanları akmaya devam etmektedir.

neden olmuştur. Buna cevaben talimiyyeci Gazzâlî'ye yapılan muhalefetleri gündeme getirecektir. Gazzâlî'ye göre bu soru her şeyden önce talimiyyecinin aleyhinedir. Zira onlar azınlık küçük bir guruptur. Âlimlerin çoğu bu mezhebe muhaliftir. Buna karşın talimiyyeci “Benim imâmım hakkında nâs (âyet ve hadîs) vardır” dese bunu kimse kabul etmez. Bütün ilim ehli onların yalancı olduğu hususunda ittifak etmişlerdir.

Gazzâlî'ye göre farklı mezhep ve itikatların arasında şaşırıp kalmış olan bir kimse, şaşkınlığını ifade edemeyen kişi hastalığının ne olduğunu söylemeden ilaç isteyen bir hasta gibidir. Hâlbuki her hastalık için farklı bir ilaç vardır. Şaşırılmış kalmış olan kimse için de durum böyledir. Ne aradığını doğru bir şekilde ifade edebilirse yukarıda bahsi geçen beş sağlam ölçü⁶⁴ ile hakikat kendisine anlatılır.⁶⁵

1.4. Mutasavvıflar

Yaşar Nuri Öztürk'ün mezhep çekişmelerinin yaşandığı bir ortamda, kelim, fıkıh ve tasavvuf terkihiyle Sünni sufiligi sistemleştirmeye çalışan bir deha olarak gördüğü⁶⁶ Gazzâlî, tasavvuf tarihinde önemli bir şahsiyet olarak bilinir. Büyük İmam tasavvuf tarihçiliği nokta-i nazarından iki önemli entelektüel tavır ortaya koymuştur: Birincisi bâtinilere reddiyede bulunması, ikincisi *el-Munkız*'da da vurguladığı üzere sufileleri ve onların müşahede ve kalbi arındırmaya dayalı yöntemini kesin bilgiye, hakikat bilgisine, götürün yegâne yöntem olduğu sonucuna ulaşmasıdır.⁶⁷

Büyük İmam, kelâm, felsefe, talimiyye ekollerini inceleyip aradığı sekinet ve tatmin hâlini bulamayınca, bütün dikkat ve gayretini tasavvuf yolunu incelemeye verir. Tasavvuf yolunun ilim ve amel ile tamamlandığını anlar. Tasavvuf ehlinin ilminin özü, nefsanî engelleri geçmek, nefsi kötü huylardan arındırmaktır. Mâsivâdan/gayrullah arındırarak kalbi Allah Teâlâ'nın zikriyle süslemektir. Gazzâlî işe öncelikle kolay yoldan başlar. Tasavvufun ilim boyutuna yönelir. Bu meyanda tasavvufun temel kaynaklarından Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kutü'l-kulûb*, Hâris el-Muhâsibî'nin, Cüneyd-i Bağdâdî'nin, İmâm Şiblî'nin, Bâyezîd-i Bestâmî'nin ve diğer büyük sufilelerin eserlerini tetkik

64. Bkz., İmam Gazzâlî, *Kıstasü'l müstakim*, Mısır 1900, s. 20; agmlf. *el-Kıstasü'l müstakim Hak Yolcularının Miracı*, Çev. Yaman Arıkan, Eskin Matbaası, 1971; İbrahim Çapak, “Gazali'ye Göre Kıyasın Kur'an'a Uygulanması”, *İslami İlimler Dergisi*, Yıl 1, S. 2, Güz 2006, s. 13-149.

65. Bkz., Gazzâlî, *el-Munkızu mine'd-Dalâl*, (çev. Hilmi Güngör), s. 31-43.

66. İlyas Yazar, “Tasavvuf Uzerine Düşünceler”, *Yedi İklim Dergisi*, [http:// web.deu.edu.tr/ilyas/yayinlarim/tasavvuf.htm](http://web.deu.edu.tr/ilyas/yayinlarim/tasavvuf.htm), (erişim: 08.07.2017), Nisan 2002, S. 145, s. 48-56.

67. Semih Ceyhan, “Tasavvufun Doğuş Devrini Anlamada Anahtar-Kavram Olarak Züh'dün Hakikati ve Dereceleri: Gazzâlî Yaklaşımı”, *900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî” konulu Milletlerarası Tartışmalı İlimi Toplantı*, s. 457-474, s. 458.

eder. Bu şekilde tasavvuf ilminin kitabı boyutunu hâller.

“*Kâl*” yani ilim boyutunu özümseyen Gazzâlî bu süreçte tasavvuf ehlinin güzel hâllere sâhip ve kuru sözlerden uzak olduklarını idrak eder. Bu bilinçle tasavvufun “*hâl*” yani ancak tadarak ve yaşayarak elde edilebilecek boyutuna yönelir. Zira tasavvuf ehlinin kavuşmak istedikleri gayeye ancak öğrenmekle değil, tatmak, yaşamak, sıfat ve hâlleri değiştirmekle ulaşılabileceğini anlamıştır. Örnek olarak sıhhatin ve tokluğun sebeplerini, şartlarını öğrenmek ayrıdır. Sıhhatli ve tok olmak ayrıdır. Aralarında çok büyük fark vardır. Bunun gibi sarhoşluğun nasıl gerçekleştiğini bilmek ayrı bir şeydir. Sarhoş olmak ayrı bir şeydir. Sarhoş olan kişiler çoğunlukla sarhoşluğu tarif edemezken, akli başında olan bir kimse sarhoşluğu tarif edebilir. Hasta olan bir doktor, sıhhatin şartlarını ve ilaçlarını bilir. Hâlbuki, o anda sıhhatini kaybetmiştir. İşte bunun gibi, zühdün, dünyadan yüz çevirmenin hakikatini, şartlarını, sebeplerini bilmekle, zahit olarak yaşamak ayrı şeylerdir. Gazzâlî sağlam bir imana sâhip olmuştur. İman esaslarını tahsil ettiği ilimler sayesinde sayısız sebep, karine, delil ve tecrübe kalbine iyice yerleşmiştir. Artık bütün dikkatini ahiret saadetine teksif etmiştir. Bu saadeti elde etmenin tek yolu ise takva üzere yaşamak, haramlardan sakınmak, nefsi heva ve heveslerden men etmektir. Bu işin başı da, gurur ve aldanış yeri olan dünyadan uzaklaşp, ahirete bağlanmak, bütün varlığı ile tamamen Allah Teâlâ’ya yönelmek, kalbin dünyadan alakasını kesmektir.⁶⁸ Bu ise ancak “*Len tenâlû ’l-birre hattâ tunfikû mimmâ tuhibbûn (tuhibbûne), ve mâ tunfikû min şey’in fe innallâhe bihî alîm (alîmun)*” “*Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz. Her ne harcarsanız Allah onu bilir*”⁶⁹ âyet-i kerimesinin gereğini yapmakla mümkün olur.

Gazzâlî, bu sağlam perspektifle kendi vaziyetini tetkik ettiğinde, dünya meşgalelerine dalmış olduğunu görür. Yaptığı işleri düşünür. En güzel işi, ders vermek ve talebe yetiştirmektir. İmam bu işte faydalı ilimlerin yanında ahirete çok da faydası olmayan, birtakım ilimlerle meşgul olmaktadır. Ders vermekteki niyetini araştırır. Onun da Allah rızası için olmadığını, şan ve şöhret kazanmak, makam ve mevki sahibi olmak arzusundan ileri geldiğini anlar. Uçurumun kenarında olduğunu, hâlini düzeltmez ise ateşe yuvarlanacağına kanaat getirir. Bu meseleyi iyice düşündükten sonra, Bağdat’tan ayrılıp gitmeğe karar verir. Fakat bu kararını bir türlü hayata geçiremez. Dünya arzuları ve ahiret saadetini kendisine kazandıracak vesileler arasında gidip gelir. Dünya arzuları bir zincir gibi, makam ve mevkiye doğru sürüklerken, İman münadisi kendisine şöyle seslenir: “*Göç zamanı geldi. Ömrün bitmek üzeredir. Önünde uzun*

68. Gazzâlî, *el-Munkızu mine ’d-Dalâl*, (çev. Hilmi Güngör), s. 44-45.

69. Âli İmran: 3/92.

ahiret yolculuğu vardır. Şimdiye kadar öğrendiğin ilim ve yaptığın amel hep riya ve gösteriştir. Şimdi ahirete hazırlanmaz isen ne zaman hazırlanacaksın. Dünyayla alakalarını şimdi kesmez isen, ne zaman keseceksin". Bu meleki ilhama karşı şeytan ise şöyle bir vesvese verir: "Bu hâlin bir hastalıktır. Sakın itibar etme. Çünkü, çabuk geçecek bir hâldir. Eğer ona uyarak şu anda bulunduğun mevkiyi ve kimsenin bozamayacağı muntazam hayatı terk edersen, bir gün nefsin tekrar dönmek ister. Fakat bir daha ele geçmez".

Gazzâlî (h. 488) senesi Recep ayından itibaren, altı ay kadar dünya arzuları ile ahiret arzuları arasında bu şekilde kararsız kalır. Fakat durumu zahiren kötüleşir. Allah Teâlâ dilini kilitler. Talebelerine bir kelime bile söyleyemeyecek hâle gelir. Üzüntüsü artar. Yemekten içmekten kesilir. Bedeni zayıflar. Onu muayene eden doktorlar bu hastalığa bir teşhis koyamazlar. Bunun kalbi bir hâl olduğunu, hastalığın Büyük İmamın mizacına yani tabiatına sirayet etmiş olduğunu, kalpte meydana gelen bu büyük üzüntünün ilaçla iyileştirmeye imkân olmadığını söylerler. Gazzâlî bu çaresizlik içinde iken Allah Teâlâ, onun duasını kabul eder. Onu makam, mevki, mal, aile, evlat ve dost gibi şeylere gönül bağlamaktan kurtarır. Şam'da ikamet etmeye karar verir. Fakat halifenin ve sevenlerinin bu planını öğrenmesini istemez. Çünkü bu durum Bağdat yönetimi ve ahalisi için günümüz tabiri ile önemli bir "beyin göçü"⁷⁰ olarak algılanabilir. Gazzâlî bu nedenle hacca gideceği intibamı verir.

Bir daha dönmek üzere Bağdat'tan ayrılacağını gizlemeye çalışır. Bütün Irak âlimleri onun bu kararına şiddetle karşı çıkarlar. Onların ve halkın arasında, her şeyden yüz çevirmesinin dinî bir sebepten olduğunu kabul edebilecek irfan ve idrake sahip kimse yoktur. Onlar tamamen Gazzâlî'nin bulunduğu makama odaklanmış olup ona karşı büyük bir hayranlık içindedirler. Çünkü onun mertebesinin dinin en yüksek mevkiisi olduğu zannına kapılmışlardır.⁷¹

70. Beyin göçü için bkz., Tahsin Bakırtaş ve diğerleri, "Gelişmekte Olan Ülkeler ve Beyin Göçü: Türkiye Örneği" *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Eylül 2010 Cilt: 18 No: 3, (erişim: 08.07.2017), s. 961-974.

71. Şuna şahit olmaktayız ki bugün o âlimlerden hiçbirini tanımamaktayız. Fakat ikinci doğumunu gerçekleştirmiş olan Büyük İmam'ı bütün dünya tanımaktadır. Köstendilli Süleyman Şeyhî Efendi bunu bilgi mertebeleri ile izah eder. Ona göre, Köstendilli Süleyman Şeyhî Efendi'ye göre ilme'l-yakînin tahtı ayne'l-yakîn, ayne'l-yakînin tahtı hakka'l-yakîndir. Bu üçünün birlikteliği ayn-i saâdet olmuştur. Bu bilme sürecinin başlangıcı tevhîd ilmini elde etmektir. (Şeyhî, *Burûki'l-Âşikân ve Sülûki'l-Merdân Li-Şeyhî Süleymân el-Müsemmâ bi Mir'âtü'l-Muvahhidîn (Mir'âtü'l-Muvahhidîn)* (Yazma) İstanbul Sül. Ktp. Birinci Serez Bl., Nu: 1515.vr. 28a.) Bir başka ifadeyle bu ulvî sürecin başlangıç noktası derece-i ikâna vâsıl olmak, mertebelerin nihâyetine ermek ise hakka'l-yakîne ulaşmaktır. (Şeyhî, *Mir'ât*, vr. 28a-28b.) Yakîn-i küllîye yani hakka'l-yakîne ererek mecazî varlığını öldürüp Hakk'ın varlığı ile var, hayât-ı bâkî ve hayy-ı ebedî ile hayy ve bâkî olmuş olan sâlik, bilgi düzeyinde yaptığı köklü

Bu arada herkes İmam'ın bu gidişi hakkında birtakım tahminler yürütür. Halk bu tahminler arasında şaşırır. Irak dışındakiler İmamın bu gidişinin memleketi idare eden devlet adamlarının arzularından ileri geldiğini zannederken, saraya yakın olanlar ise, bir yandan İmam'ın gitmemesi için dil dökerlerken bir yandan da "Bu, Allah'tan gelmiş bir iştir. Âlimlere ve ehl-i İslam'a nazar değdi. Bunun başka bir sebebi olamaz" demektedirler.

Bütün bunlara aldırmayan Gazzâlî şahsi malından, kendisine ve çocuklarının nafakasına yetecek kadarını ayırır. Geri kalanını ise tamamen infak ettikten sonra ilim dünyasında önemli sonuçlar doğuracak tarihî yolculuğuna başlar. Allah Teâlâ'ya vuslatla sonuçlanacak bu irfani yolculuğun rotası şöyledir: Bağdat'tan ayrılan Gazzâlî ilk olarak Şam'a gider. Şam'da iki seneye yakın kalır. Bu zaman zarfında tasavvuf kitaplarından öğrendiği üzere nefsini fena hâllerden temizlemek, ahlakını güzelleştirmek, Allah Teâlâ'yı zikir ve kalbini tasfiye etmekle meşgul olur. İnsanlardan uzak durup, zamanını riyazet ve ibadetle geçirir. Şam'daki Emevî Camii'nin minaresinde bir müddet itikafa çekilir. Sonra Kudüs'e giderek kutsal mekânları ziyaret eder. Bu kutsal mekânların kapılarını üzerine kilitleyerek günlerini ibadet ve taat ile geçirir. Kudüs'ü ve el-Halil şehrindeki Hz. İbrahim Halilullah (as.)'ı ziyaretten sonra, kalbine Hicaz'a gitme arzusu düşer. Nihayet bu ulvi arzusuna kavuşur. Bu minval üzere manevi bir hayat yaşarken içine vatana dönme arzusu düşer. İçindeki arzu çocuklarının arzusu ile de birleşince, hiç dönme düşüncesinde olmadığı hâlde Bağdat'a geri döner. Fakat burada da toplumdan uzak yaşamaya devam eder. Çünkü yalnız kalmaya, Allah Teâlâ'yı zikretmeğe ve Allah'ın dışındaki her şeyi kalbinden çıkarmak hususunda çok isteklidir. Fakat bu iç huzurunu zamanın hadiseleri, çoluk-çocuk derdi, geçim sıkıntısı, zaman zaman bozmakta, aldığı manevi tadı kaçırmaktadır. Bütün bu engellere rağmen kalbini masivadan arındırma amacından ümidini kesmemiş olan İmam, on sene kadar bu minval üzere devam eder. Yaşadığı bu uzun inziva döneminde anlatılamayacak kadar çok manevi hâllerle karşılaşır.⁷²

Gazzâlî, bu süreçte kesin bir şekilde tasavvuf ehlinin Allah Teâlâ'nın yolunda olan kimseler olduğunu anlar. Onların hâlleri, hâllerin en iyisidir.

değişimle "Yer başka bir yere dönüştürüldüğü gün..." (14. İbrahim: 48) âyet-i kerimesi ve "Ölmeden evvel ölünüz" (Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, 2/384.) hadis-i şerifinin ve "İki kere doğmadıkça göklerin ve yerlerin melekûtuna ulaşamazsınız" kelâm-ı kibârının sırrına ermiş olarak söz konusu olan iki doğumu da gerçekleştirmiş demektir. (Bkz., Birol Yıldırım, *Köstendilli Süleyman Şeyhî Efendi Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, 285-286.) Şeyhî'ye göre iki kere anadan doğmak demek, önce ana karnından bu sûret âlemine doğarak mahbûb olmak, daha sonra da mârifet tahsil etmek sûretiyle ma'nâ âlemine doğarak, semavâtın melekûtunu bilmek ve ayn-ı vücûd olmak /özdeşleşmek demektir. (Şeyhî, *Nikâtü'l-Hikem*, İstanbul Sül. Ktp. Serez Bl., Nu: 1510, vr. 67b.)

72. Gazzâlî, *el-Munkızu mine'd-Dalâl*, (çev. Hilmi Güngör), s. 45-50.

Yolları, yolların en doğrusudur. Ahlakları ahlakların en temizidir. Dinin esasına vakıf olan âlimlerin ilmi, hükemanın hikmeti, onların hâllerinden ve ahlaklarından bir kısmını değiştirmek, daha iyi bir hâle getirmek için bir araya gelse, buna imkân bulamazlar. Daha iyisini ortaya koyamazlar.⁷³

Gazzâlî'ye göre mutasavvıflar, öyle bir zümredir ki Allah Teâlâ'ya inanırlar. Sürekli O'nu zikrederler. Nefsin arzularına muhalefet, dünyadan yüz çevirme onların temel hasletleridir. Bu hasletlerinden dolayı, nefsin kötü ahlakı kendilerine malum olur. Ona göre tedbir alırlar. Gazzâlî'ye göre her dönemde Allah'ın veli kulları vardır. Yüce Allah âlemi hiçbir dönem onlardan boş bırakmamıştır. Onlar yeryüzünün temel kazıkları ve evtadıdır. Yani direkleridir.⁷⁴ Resûlullah (sav.) bir hadis-i şerifinde bu gerçeği şöyle dile getirmiştir: *(Onların (evliyanın) yüzü suyu hürmetine yağmur yağar, rızık ihsan edilir. Nitekim Ashâb-ı Kehf bunlardandır)*⁷⁵ buyurmuştur.⁷⁶ Kur'an-ı Kerim'de bildirildiği üzere, tasavvuf ehli, önceki ümmetler arasında da vardır. Onların zahiren ve batinen bütün hâl ve hareketleri, nübüvvet⁷⁷ kandilinin ışığından alınmıştır. Yeryüzünde ise, nübüvvet ışığından başka aydınlanacak bir nur yoktur.⁷⁸

Ona göre tarikatın ilk şartı kalpten mâsivâyı, yani Allah Teâlâ'dan başka her şeyi çıkarmaktır. Bunun yolu ise, kalbin daima Allah Teâlâ'yı anmakla meşgul olmasıdır. Bu anlamda zikrullah, namazdaki iftitah tekbiri mesabesindedir. Bu hâlin nihayeti fenafillaha ermektir. Allah Teâlâ'nın varlığında yok olmanın son mertebe sayılması, başlangıçta istek ve irade ile yapılabilen hâllere göredir. Yoksa aslında o fena makamı, tarikatın başlangıcıdır. Ondan önceki hâller, bu yolun yolcuları için, sokak kapısı ile evin asıl kapısı arasındaki avlu mesabesindedir. Tarikatın başlangıcından itibaren keşif ve müşahedeler başlar. Hatta öyle olur ki, salıklar/tarikat yolcuları uyanırken melekleri, Peygamberlerin (as.) ruhaniyetlerini ve suretlerini görürler. Onların sözlerini işitirler ve onlardan istifade ederler. Bu müşahedeler salikleri, anlatılması imkânsız ulvî derecelere yükseltir. Hülâsa salik Allah Teâlâ'ya o kadar

73. Gazzâlî, age., s. 50.

74. Evtâd kavramı için bkz., Şeyh Mustafa, *Cennetü'l-Mücâhidin*, İstanbul Üniv. Nadir Eserler Ktp. 297.8; Süleyman Uludağ, "Ricâlü'l-Gayb", *TDV*, c. XXXV, 2008, s. 81-83, Dilaver Selvi, "Ricâlü'l-Gayb Ordusu", <http://yediulya.com/doc-dr-dilaver-selvi/>, (erişim: 08.07.2017)

75. Kaynağını bulamadım.

76. İmam Gazzâlî, *el-Munkızu mine'd-Dalâl*, (çev.Hilmi Güngör), s. 25.

77. Bkz., Kemal Bahçe, *İmam Gazali ve Nübüvvet Anlayışı*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı / Kelam Bilim Dalı, Konya- 2008.

78. İmam Gazzâlî, *el-Munkızu mine'd-Dalâl*, www.hakikatkitabevi.net (erişim: 08.07.2017), s. 28

yaklaşır ki, bunlardan bir zümre Allah ile ittihadı erdiğini sanır. Gazzâlî'ye göre bu iddia tamamen hatalıdır. Bu hâle eren kimse:

“Aklıma getirmedığım şey oldu,

Aslını sorma, iyi zanda bulun” manasına gelen beyte uyararak, fazla bir şey söylememelidir.⁷⁹

Gazzâlî'nin tasavvuf ehli sayesinde elde ettiği kazanımlardan biri de, nübüvvetin hakikati ve hususiyetinin kendisine aşikâr olması olmuştur. Çünkü onun döneminin yoğun felsefî konularından biri de nübüvvet meselesidir. Gazzâlî'ye göre nübüvvet hakkında yakînî/görmüş gibi bir iman elde etmek tasavvuf yolunda çalışmakla olur. Zira yüzeysel bir bakış açısı ile bir insan Peygamberler (as.) de bulunan deruni hassaları anlayamaz. Onu da kendisi gibi sıradan bir insan olarak algılama kısırlığına mahkum olur. Anlayamayınca da tasdik etmesi zor olur. Çünkü tasdik, anladıktan sonra gerçekleşir. Ona göre bu idrak gücü salikte tasavvuf yolunun başlangıcında hasıl olur. Hasıl olan bu idrak nispetinde ise tasdik eder. Bütün bu kazanımlar için tasavvuf yolunda ilerlemek gerekir. Yoksa değneğin ejderha olması, ayın ikiye bölünmesi gibi mucizeler yakînî bir iman için kâfi gelmez. Hatta sadece bu mucizelere bakıp da, sayılamayacak kadar çok olan alametler görmezden gelinirse, bu mucizelerin sihir ve hayal gibi algılanması muhtemeldir. Bazı kimseleri dalalete, bazı kimseleri de hidayete kavuşturan Allah Teâlâ tarafından bir nevi iptila, dalalete düşürme sanılabilir. Öyleyse sadece duyu organlarımızla idrak ettiğimiz mucizelerle yetinmemek gerekir. Böylece kişide peygamberlik hakkında sadece bir delile değil, pek çok delile dayanan ve reddi mümkün olmayan kesin ilim ve iman hasıl olur. Zevkle, tadararak elde edilen iman ise, gözle görmek, elle tutmak gibidir. Bu ise, sadece tasavvuf yolu ile elde edilir. Netice olarak, tasavvuf ehlinin yolunda ilerleyip, bu yola manevi zevkle vakıf olamayanlar, nübüvvetin hakikatini anlayamazlar. Sadece ismini bilirler. Evliyadan hasıl olan kerametler, peygamberlerden ilk zamanlarda hasıl olan hâllerdir. Örnek olarak Peygamber Efendimiz (sav.) peygamberlikten önce, Hira Dağı'na çekilip, insanlardan uzak kalarak, Allah Teâlâ'ya ibadet ettiği sırada bu hâli yaşamıştır. Hatta Araplar, “*Muhammed (sav.) Rabbine âşık oldu*” demişlerdir. Bu öyle bir hâldir ki, tatmayan bilmez. Ancak tasavvuf ehlinin sohbetinde bulunarak, tecrübe ede ede, işite işite bu yakîn hâline ermeleri mümkündür. Çünkü tasavvuf ehli öyle kimselerdir ki, sohbetlerinde bulunanlar, dalalette kalmaz. Onların hâllerini akli delillerle incelemek “ilim”dir. O hâller ile hâllenmek ise “zevk” ve “tatmak”tır. Hüsnî zan ve tecrübe ile kabul etmek

79. Gazzâlî, age., s. 28-29.

ise imandır.⁸⁰ Bu üç mertebe “ilim, hâl/zevk ve iman”dan ibarettir. Nitekim Allah Teâlâ “*Allah sizden iman edenleri ve kendilerine ilim verilenleri derecelere yükseltir...*”⁸¹ buyurarak bu mertebelere işaret etmiştir. Bu üç dereceye kavuşanların dışında kalan birtakım cahil kimseler, bu hâlleri inkâr, şaşkınlık ve alayla karşılarlar. Bu hâllerin birer hezeyan olduğunu savunurlar. Bunlar hakkında Allah Teâlâ, Peygamber Efendimiz (sav.)’e “*O münafıklardan seni dinlemeğe gelen de var. Hatta senin yanından çıktıkları zaman, (ashaptan) kendilerine ilim verilmiş olanlara şöyle derler: “-O (peygamber), demin ne söyledi?” (Böylece alay ederler.) Bunlar öyle kimselerdir ki, Allah kalplerini mühürlemiştir de hep hevalarına uymuşlardır*”⁸² buyurmuştur.⁸³

2. Tekrar Tedris Faaliyetine

Geri Dönmesi ve Nübüvvet Müdafaası

Gazzâlî on seneye yakın uzlet ve halvet hâlinde, bazen zevkle, tadarak, bazen akli delil ile, bazen de imanyla insanın beden ve kalpten yaratılmış olduğunu anlar. Kalpten kastı ölümlerde ve hayvanlarda da bulunan yürek olmayıp, Allah Teâlâ’yı tanımaya mahsus kılınmış ruhun hakikatidir. Bedenin sadeti bir sıhhat hâline bağlıdır. Hastalık hâli ise helak olma sebebidir. Aynı şekilde kalbin de sıhhat ve hastalık hâli vardır. Allah Teâlâ “*Ancak selîm ve pâk bir kalb ile Allah’ın huzûruna varanlar kurtulur*”⁸⁴ buyurmuştur. Kalbin hastalığı insanın dünyada ve ahirette ebedi helakine sebep olur. Allah Teâlâ Kur’an-ı Kerîmde “*Kalplerinde hastalık vardır*”⁸⁵ buyurmuştur. Allah Teâlâ’yı tanımamak öldürücü zehirdir. Nefsin arzularına uyararak, Allah Teâlâ’nın emirlerini yapmamak, kalbi öldüren bir hastalıktır. Allah Teâlâ’ya itaat kalbi diriltir. Nefsin arzularına muhalefet ederek taatte bulunmak, kalbin hastalığına şifa veren ilaçtır. Bedensel hastalıkları gidermek, ilaçlarla tedaviye bağlı olduğu gibi, kalbî hastalıkların tedavisi de birtakım manevi ilaçlarla mümkündür. Bedenin tedavisi için kullanılan ilaçların tesirleri, akıl ile kavranamaz. Nübüvvet mahsus özelliklerle varlıkların özelliklerini anlayan ve peygamberlerden gelen bilgilere sahip olan tabipleri taklit etmek gerekir.

Bize düşen meseleleri nübüvvet nuru ile idrak eden peygamberleri taklit etmek, onların emirlerine uymaktır. Bedeni marazlarımızın ilaçları hastalık

80. Bkz., İmam Gazzâlî, *İhyâü Ulûmi’-d-Dîn*, I-IV, Dâru İhyâi’l-Kütübi’l- Arabiyye, Mısır, ts.; agmlf., *İhyâ-ü ulûmid-dîn*, I-IV., (çev. Ahmed Serdaroğlu), Bedir Yayınevi, İstanbul trs., c.III, s. 6-110.

81. Mücâdele: 58/11.

82. Muhammed: 47/16.

83. Gazzâlî, *el-Munkızu mine’-d-Dalâl*, (çev. Hilmi Güngör), s. 51-53; Bkz. Süleyman Uludağ, “Gazzâlî’nin Tasavvufi Görüşleri”, *TDV*, c. XIII, s. 515-518.

84. Şu’âra: 26/89.

85. Bakara: 2/10.

lara göre değiştiği gibi, kalp hastalıklarının ilacı olan ibadetler de değişkendir. Örneğin secde, rükunun iki katıdır. Sabah namazı, ikindi namazının yarısı kadardır. Böyle olmasında ilahî bir sır vardır. Bu sır, ancak nübüvvet nuruyla anlaşılabilen bir özelliktir. İbadetlerin bu değişken yapısının tesadüfen olduğunu sanmak ahmaklık ve cahilliktir. Hülasa, peygamberler, kalp hastalıklarının tabipleridir. Bize düşen onlara teslim olmaktır.

Gazzâlî kendi döneminde nübüvvet'e olan inancın zayıfladığını müşahede eder. Bunun sebeplerini araştırınca bu inanç zayıflığının temelinde felsefecilerin, dâl ve mudill/sapmış ve saptıran türünden ilhâda sapmış, şeriata uymayarak zındık olmuş mustasvıf/sahte tasavvuf ehlinin,⁸⁶ talimiyye/ İsmâliyye'ye mensup olanların ve halk arasında âlim diye tanınmış kimselerin yanlış yönlendirmeleri ve kötü örnek olmalarının yattığını tespit eder. Bu tespitlerden sonra bir müddet de halkın durumunu araştırır. Dinin emirlerini yerine getirmekte kusur edenlere, bunun sebeplerini sorar. Niçin şüphe ettiklerini, itikatlarını ve kalplerindeki düşüncelerini araştırır. Böyle kimselere: “*Niçin dinin emirlerini yapmıyorsun? Eğer ahirete inanıyorsan ve hazırlanmıyorsan, onu dünya karşılığında satıyorsan, bu hâl ahmaklıktır. Çünkü sen, ikiye bire karşılık değişmezsin. Nasıl oluyor da, ebedi ahiret hayatını, bu geçici dünyaya karşılık değişiyorsun. Eğer ahirete inanmıyorsan, imanın yok demektir. İmana kavuşmak için derhâl tedbir al, nefsinde hâkim ol. İçinde saklı olan küfrün sebebini araştır. Gerçi sen kalbinde saklı olan küfrü açıkça söylemiyorsun. Sadece, kendini iman sahibi ve dine bağlı gibi göstermekle, küfrünü açığa vurmamak faydasızdır*” der. Bazısı buna şöyle cevap verir: “*Dinin emirlerini yerine getirmek hususunda âlimlerin bizden daha çok dikkat etmeleri lazımdır. Faziletli diye şöret bulanlardan falan kimse, namaz kılmıyor. Falan kimse, şarap içiyor. Falan, vakıf ve yetim malı yiyor. Falanca da haramlardan sakınmıyor. Bir diğeri de rüşvet alıyor ve saire*”. Diğer bir şahıs şöyle der: “*Bazı kimseler, tasavvuf ilmîne ve hâllerine vakıf olduğunu söyleyerek, tasavvuftan dem vuruyor. İbadet etmeye hacet bırakmayan bir makama yükseldiğini söylüyor!*” Üçüncü bir kimse ise, her şeyi mubah ve helal gören bir mezhebin, yani ibâhâ ehlinin yoluna sapmıştır. Onların şüphelerinden bir şüpheye saplanmış olup, dinin emirlerini yerine getirmemektedir. Bunlar, tasavvuf yolundan uzak, sapık kimselerdir. Talimiyye ehlinen etkilenmiş dördüncü bir kimse ise kendisini şöyle kandırır: “*Hakk'ı bulmak güçtür. Ona varan yol kapalıdır. Bu konuda çok ihtilaf vardır. Mezheplerden biri diğerinden daha doğru gözükmüyor. Akli deliller ise, birbirini çürütüyor. Bu delilleri ortaya atanların görüşlerine güvenilmez. Talimiyye mezhebine davet edenler de,*

86. Bedriye Reis, “Gazzâlî'ye Göre Sözde Süfîler ve Yanılgı Noktaları”, Ekev Akademi Dergisi Yıl: 17 S. 55 (Bahar 2013), s. 137-150.

delillerinde zorlayıcı olup, ellerinde delil olmadan hüküm veriyorlar. Bu durumda niçin şüpheli olan şeyleri yapmakla meşgul olayım". İlahiyyun felsefecilerinden beşinci bir kişi ise: "Ben dinin emirlerini başkasını taklit ederek niçin yapayım. Ben aydın insanım. Felsefe ilmini okudum ve peygamberliğin hakikatini idrak ettim. Onun hakikati, hikmetlere ve maslahata, faidelere dayanıyor. İbâdetlerden maksad, halkın cahil kısmını zabt etmek, onları, birbirini öldürmekten, çekişmekten ve nefsanî arzulardan alıkoymaktır. Ben cahil halktan biri değilim ki, dinin emirleri altına gireyim. Ben hikmet sahibiyim ve hikmete uyarım. Hakikati hikmetle görürüm. Bu hususta taklide, Peygambere tâbi olmaya ihtiyacım yoktur" der. Böyle kimseler, İslamiyeti kendilerine süs vasıtası yaparlar. Onlar hem ibadet ederler, hem haram işleri işlerler. Bunlardan birine, "*Peygamberliğe inanmıyorsan, niçin namaz kıılıyorsun?*" diye sorulsa bedenimin idmanı için ve halkın âdeti olduğu için yaptığını söyler. Bu şekilde halkla arası iyi olur. Bunlardan bir kısmına niçin içki içtiği sorulunca içkinin, insanlar arasında kin ve düşmanlığa sebep olduğu için yasaklandığını, kendisinin ise ilim ve hikmet sahibi olduğu için bu tür tehlikelere düşmeyeceğini, içkinin zekâyı keskinleştirdiğini söyler.

Bu tespitleri yapan Gazzâlî, inziva halini terk ederek bu sapkın guruplarla mücadeleye girişir. Çünkü hastalık, salgın hâlini almış, bunu tedavi edecek tabipler bile hastalanmış, halk sapıklıktan helak olmak üzeredir. Bu sapkınları rezil etmek, kendisine bir yudum su içmekten kolay gelir. Tevafuken halkın içine düştüğü bu fetret devrini sonlandırması için, Nişâbura gitme konusunda kesin emir alır.⁸⁷ Şu ayet-i kerimeler nefsinin sunduğu bütün mazeretleri izale eder: "*Elîf, lâm, mîm. İnsanlar, imtihandan geçirilmeden, sadece, iman ettik, demeleriyle bırakılacaklarını mı sandılar? Biz onlardan öncekileri de imtihandan geçirmiştir. Elbette Allah, doğruları ortaya çıkaracak, yalancıları da mutlaka ortaya koyacaktır*"⁸⁸ "*Muhakkak ki, senden önceki peygamberleri de yalanladılar. Onlar yalanlamalara karşı sabrettiler ve yardımımız, kendilerine yetişinceye kadar sıkıntılara katlandılar. Allah'ın hükümlerini hiçbir güç değiştiremez. Muhakkak ki, peygamberlerin haberlerinden bazısı sana geldi*"⁸⁹ "*Yasîn. Hikmetlerle dolu Kur'an, Azîz ve Rahîm olan Allah tarafından indirilmiştir. Onunla ataları uyarılmış azgın bir kavmi uyararsın diye gönderildin. Onlardan çoğu, azabımıza müstehak oldu. Onlar iman etmezler. Biz onların boyunlarına çene kemiklerine dayanacak şekilde birer demir halka geçirdik. Başları kalkık duruyor, aşağı bakamıyorlar. Önlerinde*

87. Benzer bir emir Talimiyye mezhebiyle mücadele etme kararı aldığında da kendisine verilmiştir.

88. Ankebût: 29/1-2.

89. En'am: 6/34.

bir set, arkalarında bir set yarattık. Onları her taraftan çevirdik. Önlerini, arkalarını göremiyorlar. Onları uyarsan da, uyarmasan da birdir. İman etmezler. Sen ancak, Kur'an'a uyan ve görmediği hâlde Allah'tan korkan kimseleri uyurabilirsin. Onları marifet ve cennetle müjdele."⁹⁰

Halkın arasına yeniden dönme hususunda tasavvuf ehlinde birçok kimse ile istişarede bulunur. Hepsisi de sözbirliği etmişçesine onu bu konuda teşvik ederler. Bu doğrultuda rüya görenler bile olur. Bu rüyalar, Allah Teâlâ hicri beşinci asrın başında, takdir buyurduğu bir hayrın doğru itikada, yani ehl-i sünnete dönmenin başlangıcı olduğunu göstermektedir. Zira Allah Teâlâ, her asrın başında dini yeniden dirilteceğini vadedmiştir.⁹¹ Bütün bu teşvik edici unsurlar Büyük İmam'ı cesaretlendirir ve ümitlendirir. Hicrî 499 senesi Zilkâde ayında bu mühim vazifeyi, yani tecdit işini yerine getirmek için Nişabur'a doğru hareket eder. Hicri 488 senesinde Bağdat'tan ayrılarak başladığı uzlet hayatı on bir yıl sonra sona ermişti. Nişabur görevi uzlet döneminde hiç aklından geçmemiştir. Bağdat'tan her şeyi geride bırakarak ilk ayrılışı da zor olmamıştır. Zira bu yolculuklar "*Mü'minin kalbi, Rahmanın kudret elinin iki parmağı arasındadır*"⁹² hadis-i şerifi gereği, Allah Teâlâ'nın bir takdiri olarak gerçekleşmiştir.

Uzlaştırıcı ve sentezci kişiliği ile ehl-i sünnet ve tasavvuf düşüncesi arasında tarihsel bir öneme sahip olan uzlaşmayı gerçekleştiren⁹³ İmam Gazzâlî, müderrislik mesleğine eski hâliyle dönmemiş, "*En-nûru fi's-sevâd*" "*Aydınlık/iç aydınlığı karanlıktadır*" gereği iç aydınlanmasını gerçekleştirmiş bir hâlde dönmüştür.⁹⁴ İlim anlayışı tamamen değişmiştir. Eskiden insana mevki

90. Yasin: 36/1-11.

91. Bu ifadelerle Gazzâlî asrının müceddidi olduğunu kendi ağzından tasdik eder. Müceddidlik iddiası ile ilgili bkz., Hasan Aydın, "Gazzâlî, Misyonu ve Toplum Projesi", http://turkoloji.cu.edu.tr/GENEL/hasan_aydin_gazzali_misyon.pdf, s. 1-26, (erişim: 08.07. 2017) , s. 19-20.

92. Kaynağına ulaşamadım.

93. İlaı Aiblon, "Gazali'nin Sebeplilik Görüşü", (çev. Rabia Geçdoğan), *AÜİFD XLIX* (2008), S. II, s. 385-398, s. 386,

94. Bu dönüşüm birçok Allah dostunda da gerçekleşmiş hayatlarını eski ve yeni olarak ikiye ayırmışlardır. Mesela, Necip Fazıl Kısakürek bu değişimin bariz örneklerindedir. Abdülhakim Arvası ile tanışmasından önceki ve sonraki hayatını değerlendirirken, tanışma anını;

"Bana yakan gözlerle bir kerecik baktınız,

Ruhuma büyük temel çivisi çaktınız" şeklinde ifade eden Üstad hayatında meydana gelen değişikliği ise şu mısralarla özetler:

"Tam 30 yıl saatim işlemiş ben durmuşum,

Gökyüzünden habersiz uçurtma uçurmuşum." (Bkz., Nuran Çetin, "Necip Fazıl'ın Abdülhakim Arvâsî'yi Tanınması ve Tasavvufi Düşünceleri", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 9/11Fall, Ankara, 2014, p. 171-192.)

ve makam kazandıran ilmi yayıyor iken, şimdi ise, insana dünyevi makam ve mevkileri terk ettiren, rütbeden uzaklaşmayı öğreten ilme davet etmektedir. Amacı kendi nefsinin ve başkalarının ıslah etmektir. Bütün bunları yaparken “Allah’ım bize Hakk’ı hak olarak göster ve bizi Hakk’a tabi olmakla rızıklandır. Allah’ım bize batılı batıl olarak göster ve bizi batıldan içtinap etmekle rızıklandır!” ahir zaman duası ile Allah Teâlâ’ya sığınmakta, maksadını açık şekilde ortaya koymaktadır.⁹⁵

Gazzâlî ehl-i talimden/Şia’nın bir kolu olan İsmâîlîlerden işittikleri sözler sebebiyle ne yapacaklarını şaşırانların çaresini “*el-Kıstâs-ül-müstakîm*” adındaki kitabında anlatır. İbâhâ ehlinin, yani her şeyi mübah ve serbest görenlerin yanlış düşüncelerini yedi kısma ayırarak onları da “*Kimyâ-i Sa’âdet*” isimli kitabında açıklar. Felsefe yolunu benimseyip, itikatlarını bozanlar ve peygamberliği inkâr edenlere de gerekli cevapları tabiat ilimlerinden örnekler göstererek verir.

Nübüvveye inanmak, aklın ötesinde bir âlemin varlığını kabul etmektir ki, bunun için aklın idrak edemeyeceği şeyleri görebilecek bir gözün açılması gerekir. Kulak, renkleri; göz, sesleri idrak edemediği gibi, bütün duyu organları da, aklın kavradığı şeyleri idrak edemez. Akıl da, kendi ötesinde manevi gözün/kalp gözünün idrak ettiği şeyleri anlayamaz. Gazzâlî bu durumu şu örnekle açıklar. Yarım gram afyon, öldürücü bir zehirdir. Çünkü aşırı derecede soğutucu özelliği olduğundan, damarda kanı dondurur. Tabiat ilmine sahip olduğunu iddia eden birisi, birleşik cisimler, soğukluğu, su ve toprak unsuruyla kazandığını sanar. Çünkü dört unsurdan soğuk olanı, su ve topraktır. Ama şu bir gerçektir ki, yüzlerce litre toprak ve su bir araya gelse insan vücudunu soğutmada yarım gram afyonun soğuttuğu kadar soğutamaz. Bu hususu tecrübe etmemiş tabiatçı bunun imkânsız olduğunu, delil olarak da afyon bitkisinde hava ve ateş unsurlarının da bulunduğunu, bu unsurların onun soğutucu özelliğini artırmayacağını söyler. Eğer afyonun sadece su ve topraktan meydana geldiğini kabul etsek, bu derece aşırı soğukluk ortaya çıkmaz. Hâlbuki hava ve ateş gibi iki sıcak unsur eklenmesiyle, kesinlikle bu kadar soğukluk olmaması icap eder der. Bu akli bir delildir. Gazzâlî’ye göre, felsefecilerin tabiat ve ilahiyat konularında kesin delil olarak kabul ettikleri şeylerin çoğu bu türdür. Çünkü onlar, varlıkları sadece kendi indî fikirlerine göre değerlendirirler. Gördüklerine ve anladıklarına uymayan hadiselerin imkânsız olduğuna hükmederler.⁹⁶ Sadık rüyalar herkesçe kabul edilmemiş olsaydı, bir kimse

95. Kaynağına ulaşamadım. Arayış sürecimde ben de bu duayı çok yapmıştım. (Birol Yıldırım)

96. Batıda gelişen materyalist-pozitivist bilim anlayışı da böyledir. Pozitivist bir bilim adamı laboratuvarında ispatlayamadığı her şeyi inkâr eder. Bu anlayış kuantum fiziğinin keşfi

çıkıp, “*Duyu organlarım sakinleştiği, durgunlaştığı zaman uykuda rüya ile gaybdan haberdâr olurum*”, dediğinde hakikatleri akıllarıyla ölçmeye alışmış olanlar bu kişinin sözlerini inkâr ederlerdi.

Yeniden afyon konusuna gelirsek ondaki soğutma özelliği tabiat ilmiyle ölçülmez. O hâlde dinin koymuş olduğu hükümlerde de, kalpleri tedavi ve tasfiye etmek hususunda akıl yoluyla anlaşılamayan, ancak nübüvvet gözü ile görülebilen bazı özelliklerin bulunabileceğini filozofların kabul etmesi gerekir. Aslına bakılırsa felsefeciler bundan daha acayip birtakım özellikleri kabul edip, “*Acâibü'l-havâs*” türü kitaplarına yazmışlardır. Doğum sırasında zorluk çeken bir kadına, kolay doğum yapması için tavsiye edilen sayısal şekil bunlardan biridir. Bu şekiller, su değmemiş iki bez parçasına çizilip, yazılır. Doğum yapacak kadın bunlara bakar ve ayaklarının altına kor. O zaman çocuk derhal doğar.

İmanı zayıflatan dördüncü sebep ise, “*Ey inananlar niçin yapmayacağınız şeyi söylüyorsunuz?*”⁹⁷ âyet-i kerimesinde belirtildiği üzere ilimleriyle amel etmeyen âlimlerin olumsuz tesirleridir. Gazzâlî’ye göre bu hastalık ise üç şekilde tedavi edilir: Birinci tedavi şekli, halka şöyle demektir: “Haram yediğini iddia ettiğin âlimin, haramın haram olduğunu bilmesi, senin, içkinin, faizin hatta gıybetin, yalanın, kovuculuğun haram kılınışını bilmek gibidir. Kişi bunların haram olduğunu bildiği hâlde işler. Bilgi eksikliğinde değil nefsinin hevasına uyduğundan dolayı yapar. İşte âlimin nefsinin arzuları da avamın arzuları gibidir. Onu da nefsi mağlup etmiştir. Onun avamdan farkı, birçok meseleyi bilmesi, ilim sahibi olmasıdır. Onu işlediği günahlardan dolayı, daha fazla tenkit etmek uygun düşmez. Tıbbı inanan pek çok kimse vardır ki, tabip kendisine yasakladığı hâlde, meyve yemekten ve soğuk su içmekten kendisini alamaz. O kimsenin bu davranışı, tıp ilmine inanmadığından değildir. İşte, âlimlerin hataları da böyle telakki edilmelidir.”

İkinci tedavi şekli, cahil kimselere şöyle demektir: Âlim, hiç değilse ilminin ahirette kendisini kurtaracağını düşünerek rahat hareket ediyor. O ilim aleyhine olacağı hâlde kendisini kurtaracağını zannediyor. Avam kişinin ise ameli olmadığı gibi ilmi de yoktur.

Bu hususta en doğru tedavi şekli üçüncü tedavi şeklidir. Hakiki âlim ancak yanılarak günah işler. Günah işlemekte asla ısrar etmez. Hakiki ilim, günahın öldürücü zehir olduğunu, ahiretin dünyadan iyi olduğunu bildirir.

(Bkz., <http://reddievrin.blogcu.com/materyalizmi-bilimsel-olarak-yok-eden-kesif-kuantum-fiziği/7852810>, (erişim: 13.07.2017); Nick Herbert, *Temel Bilinç*, Ayna Yay. 1999, s. 143, ve 1960 yılı sonlarına doğru filizlenmeye başlayan postmodern dönemle batıda bir nebze de olsa değişime uğramıştır. (Songül Sallan ve diğerleri, “Postmodernizm-Modernizm İkilemi”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/34/1131/13295.pdf>, (erişim: 13.07.2017), s. 313-322.)

97. 61. Saffat: 61/2.

Bunu bilen bir kimse, iyiliği bırakıp, kötülüğe yönelmez. Fakat ilmin bu meziyeti insanların çoğunun meşgul olduğu günübürlük ilimlerle elde edilemez. Bunun için, o tip ilimler, sâhibini günah işlemekte cüretkâr olmaya sürekliler. Fakat hakiki ilim sahibinde Allah korkusunu uyandırır ve artırır. Bu korku onunla günah arasında perde olur. Ancak, beşeriyeti gereği yanılarak bazı günahları işleyebilir. Fakat tövbe eder ve günah işlemekte ısrar etmez.⁹⁸

Sonuç

İslam tarihine baktığımızda ismini tarihe yazdırmış, hatırası günümüze kadar gelmiş, dahası evrensel bir değer hâle gelmiş birçok İslam âliminin zahir-batın⁹⁹ akıl-gönül, ilim-irfan, medrese-tekke, ez cümle şeriat-tarikat-marifet-hakikat bütünlüğü içinde İslam külliyesinde külli bir bakış açısı ile yetiştiğini görmekteyiz. Bizim “*medreseden-tekkeye, felsefeden tekkeye*” şeklinde ifade ettiğimiz bu serüven, Abdülkadir Geylanî Hazretleri’nden Ahmed Yesevî’ye, Hacı Bayram Veli’den Akşemseddin’e Aziz Mahmud Hüdayî’ye, Şeyh Şa’bân-ı Veli’den Kırımlı Selim Baba’ya¹⁰⁰ kadar birçok âlimde görülmektedir. İmam Gazzâlî’nin diğerlerinden en bariz farkı, yaşadığı manevi tecrübeyi otobiyografik bir eserle derli toplu olarak kitaplaştırmış olmasında yatmaktadır.

Bu süreç tam anlamıyla bir “aydınlanma” sürecidir. Bilgiyi sadece bir entelektüel zihin jimnastiği amacıyla kullanmak değil, onu “kâl”den “hâl”e dönüştürme gayretidir. “*Men aref*”¹⁰¹ sırrından nasiptar olmaktır. Bilgiyi bu anlamda suya benzetirsek Gazzâlî’nin Talimiyye ehli için yaptığı benzetme ile yıkanmak için bin bir zahmetle aradığımız su ile yıkanmak demektir. Yoksa emekler boşa gider. Tasavvufla aydınlanma olgusu Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Necip Fazıl Kısakürek, Nurettin Topçu, Yaman Dede, Mahir İz, Fethi Gemuhluoğlu, Ayşe Şasa bu aydınlanmanın bizdeki bariz örnekleridir. Cemil Meriç, İsmet Özel, Sezai Karakoç, Oktay Sinanoğlu gibi aydınlarda da tasavvufi anlayışın derin etkileri görülmektedir. Batıda ise Muhyiddîn Şekûr, Ian Dallas/Abdülkâdir es-Sûfî gibi kimi kişiler tasavvuf vâsıtası ile İslam dini ile tanışmışlardır. Her alanda derin krizler yaşadığımız günümüzde özlem duyulan böylesi bir din adamı modelinin yeniden gündeme getirilmesi bir zaruret olsa gerekir.

98. Gazzâlî, *el-Munkızu mine’ d-Dalâl*, Çev. Hilmi Güngör, s. 59-78.

99. Bkz., H. Yunus Apaydın, “Zâhiriyye”, *TDV.*, c. XLIV, s. 93,100.

100. Bkz., İsa Çelik, Selim Divane *Vuslata Davet: Burhânu’l-Ârifîn Miftâhu Müşkîlâtis-Sâdkîn Âdâbu Tariki’l-Vâsûlin Selîm Divâne*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004; “Makedonya’da Bir Kâdirî Şeyhi: Kırımlı Selim Baba”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, (erişim: 20 Eylül 2015)

101. Aclûnî, *Keşfü’l-Hafâ*, II, s. 262.

Gazzâlî'nin aşağıdaki sözleri meramımızı en veciz şekilde ifade etmeye yeterlidir:

“Kesin bir şekilde anladım ki, tasavvuf ehli, Allah Teâlâ'nın yolunda olan kimselerdir. Onların hâlleri, hâllerin en iyisidir. Yolları, yolların en doğrusudur. Ahlakları ahlakların en temizidir. Dinin esasına vâkıf olan âlimlerin ilmi, hükemânın hikmeti, onların hâllerinden ve ahlaklarından bir kısmını değiştirmek, daha iyi bir hâle getirmek için bir araya gelse, buna imkân bulamazlar. Daha iyisini ortaya koyamazlar. Onların zahiren ve batinen bütün hâl ve hareketleri, nübüvvet kandilinin ışığından alınmıştır. Yeryüzünde ise, nübüvvet ışığından başka aydınlanacak bir nur yoktur.”¹⁰²

“Şunu iyice anladım ki, ahirette saadete kavuşmak için, takva üzere yaşamak, haramlardan sakınmak, nefsi heva ve hevesinden men etmek tek çaredir. Bu işin başı da, bir gurur ve aldandığı yeri olan dünyadan uzaklaşıp, ahirete bağlanmak, bütün varlığı ile tamamen Allah Teâlâ'ya yönelmek, kalbin dünyadan alakasını kesmektir. Bu ise, ancak, maldan, makamdan, yüksek gayelere ulaşmaya engel olan şeylerden uzak durmakla mümkün olur. Sonra kendi durumuma baktım. Bir de ne göreyim! Dünyevi alakalar içine dalmış batmışım. Bu alakalar beni her taraftan sarmışlar. Yaptığım işlerimi gözden geçirdim. Onların en güzeli tedris ve talim idi. Fakat bu sahada da ehemmiyetsiz, ahiret yoluna faydası olmayan ilimlerle meşgul olduğumu anladım. Tedris hakkındaki niyetimi yokladım. Onun da Allah rızası için değil, mevki ve şöhret kazanmak gayesi ile olduğuna kanaat getirdim. Bu hâlimle uçurumun kenarında bulunduğuma, eğer durumumu düzeltmek için harekete geçmezsem ateşe yuvarlanacağıma kanaat getirdim.”¹⁰³

102. Gazzâlî, *el-Munkız*, www.hakikatkitabevi.net=132 (erişim: 08.07.2017), s. 28.

103. Gazzâlî, *age.*, s. 26.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, İsmâil b. Muhammed; *Keşfü'l-Hafâ ve Muzillü'l-İlbâs Ammâ İšteherâ Mine'l-Ehâdis alâ Elsineti'n-Nâs*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1405, II, 262.
- Afifi, Ebû'l-Alâ; *İslam Düşüncesi Makaleler*, (çev. E. Demirli), İstanbul 2000.
- _____, *Muhyiddin İbn-i Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, (çev. M. Dağ), İstanbul 1998.
- Aiblon, İlai, “*Gazali'nin Sebeplilik Görüşü*”, (çev. Rabia Geçdoğan), *AÜİFD* XLIX (2008), S. II, s. 385-398.
- Altıntaş, *Hayrani*; “*Din Psikolojisi ve Tasavvuf*” <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/69/1743/18507.pdf>, erişim , 08.07.2017, s. 1-27.
- Atalan, Mehmet; “*Ca'fer es-Sâdık'ın Rafizilerle Tartıştığını Anlatan Bir Risale: Hâzihi Munazâra Ca'fer b. Muhammed es-Sâdık Maa'r-Râfizi*”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2009, cilt: VII, S. 1, s. 21-38.
- _____, “*Şii Kaynaklarda Ali B. Ebi Talib ve Fatıma Mushafı*”, *Dinî Araştırmalar*, 2005, c. VIII, S. 23, s. 93-110.
- _____, “*Hz. Muhammed'in Vefatından Sonraki Hilafet Tartışmaları*”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, cilt: IX, S. 2, s. 55-68.
- _____, “*Ebu Hanife ve Ali Oğulları*”, *Dinî Araştırmalar*, 2006, c. VIII, S. 24, s. 157.
- _____, “*Şii Kaynaklarda Muhammed b. Hasan el-Mehdi'nin Tarihi ve Menkıbevi Kişiliği*”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, S. 7, s. 95-112.
- _____, *Cenknâmelerde Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın Yeri*, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012, cilt: XVII, S. 1, s. 1-13.
- _____, “*Cenknâmelerde Hz. Ali'nin Yeri*”, e-Makâlât Mezhep Araştırmaları, 2012, cilt: V, S. 2, s. 7-29.
- _____, *İslam Düşüncesinde Ca'fer-i Sadık'ın Yeri*, *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür, ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2011, cilt: VIII, S. 3, s. 9-30.
- Aydın, Hasan; “*Gazzâlî, Misyonu ve Toplum Projesi*”, http://turkoloji.cu.edu.tr/genel/hasan_aydin_gazzali_misyonu.pdf, s.1-26, erişim , 08.07.2017,
- Bahçe, Kemal; *İmam Gazali ve Nübüvvet Anlayışı*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Selçuk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı / Kelâm Bilim Dalı, Konya 2008.
- Bakırtaş, Tahsin / Orhan Kandemir; “*Gelişmekte Olan Ülkeler ve Beyin Göçü: Türkiye Örneği*” *Kastamonu Eğitim Dergisi*, Eylül 2010 , c. 18 No: 3, erişim , 08.07.2017, s. 961-974.
- Bayraktar, Necla; *Aktüel Dergisi*, S. 206, 2009, <http://www.aktuel.com.tr/kultur-sanat/2013/05/20/beni-kor-kuyulardan-tasavvuf-cikardi>, erişim , 08.07.2017.
- Bilgili, İsmail; “*Hoca Ahmed Yesevi'nin "Divan-ı Hikmet" Adlı Eserine Fıkhi Açından Bakış*”, II. Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu, Ankara 28-30 Nisan 2016.
- _____, “*Hoca Ahmed Yesevi'nin Hikmetleri Bağlamında Zâhir-Bâtın Fıkhı, Şeriât-Tarikat Bütünlüğü*”, II. Uluslararası Dini Araştırmalar ve Küresel Barış Sempozyumu 19-21, Mayıs 2016 Saraybosna-Konya 2016, II, s. 210-293.
- _____, *Konyalı Şeyhzâde Ahmet Ziya Efendi, Hayatı, Şiirleri ve İcâzetleri*, 1. bs, Dizgi Ofset Matbaacılık, Konya 2017, s.11-17.
- _____, “*Necâtü'l-Ğâfilin" Şerhi Şifâü'l-Mü'minin'e Farklı Bir Bakış*”, I. Uluslararası Ahmed Ziyâüddin Gümüşhanevî Sempozyumu, Gümüşhane, 03-05/10/2013.
- Ceyhan, Semih; “*Tasavvufun Doğuş Devrini Anlamada Anahtar-Kavram Olarak Zühd'ün Hakikati ve Dereceleri: Gazzâlî Yaklaşımı*” s. 457-474.
- Cüncüoğlu, Düccane; *Bir Hakikat Arayıcısı: Gazzâlî*, <http://www.yenisafak.com/yazarlar/ducanecundioğlu/bir-hakikat-arayıcısı-gazl-21568>, (erişim: 29.11.2017)
- Çağrıncı, Mustafa; “*Gazzâlî*”, *TDV*, c. XIII, s.489-505.

Çapak, İbrahim; “*Gazali’ye Göre Kıyasın Kur’an’a Uygulanması*”, İslami İlimler Dergisi, Yıl 1, S. 2, Güz 2006, s. 13-149.

Çelik, İsa; *Âbidin Paşa’nın Mesnevi Şerhi ve Tasavvufî Düşünceleri*, Vefa Yayınları, İstanbul 2007.

_____, “*Makedonya’da Bir Kâdirî Şeyhi: Kıımlı Selim Baba*”, İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi, erişim : 20 Eylül 2015.

_____, *Selim Divane Vuslata Davet: Burhânu’l-Ârifin Miftâhu Müşkilâtis-Sâdikîn Âdâbu Tariki’l-Vâsılîn Selim Divâne*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004.

Dallas, Ian; *Gariplerin Kitabı*, (çev. İsmet Özel), Şule Yayınları, İstanbul 2007.

Deniz, Gürbüz; “*Gazzâlî’yi Anlamanın Usûlü*”, *Diyanet İlmî Dergi*, c. 47, S. 3, s. 1-20.
ed-Dîbû, İbrahim; “*İmâm Gazzâlî’nin Kelâmcıların Delil ve Yöntemlerine Karşı Tutumu*”, “900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî” konulu Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 07 – 09 Ekim 2011, Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları İstanbul, 2012, s. 345-359.

Durgun, Havva; *Gazali’nin Yetkinlik Anlayışı*, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İzmir 2010.

el-Hânî, Muhammed b. Abdullah; *Âdâb*, (çev. Mehmet Talha Odabaşı), Mavi Yayınları, İstanbul 2006.

Emiroğlu, İbrahim; “*Tartışma Usûl ve Âdâbı Açısından Gazzâlî’nin Tehâfütü’l-Felâsife’sinin İncelenmesi*”, “900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî” konulu Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 07 – 09 Ekim 2011, Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları İstanbul, 2012, s. 667-701.

el-Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed; *Filozofların Tutarsızlığı*, (çev. Hüseyin Sarıoğlu-Mahmut Kaya), Klasik Yayınları, İstanbul 2014.

_____, *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, I-IV, Dâru İhyâi’l-Kütübi’l- Arabiyye, Mısır, ts.

_____, *İhyâu Ulûmi’d-Dîn*, (çev. A. Serdaroğlu), I-IV, Bedir Yayınları, İstanbul 1977.

_____, *İslam’da Müsamaha Faysalü’t-Tefrika Beyne’l-İslam Ve’z-Zendeka*, (çev. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 2016.

_____, *Kıstasu’l müstakim*, Mısır 1900; agmlf, *el-Kıstasü’l-müstakim Hak Yolcularının Miracı*, (çev. Yaman Arıkan), Eskin Matbaası, 1971.

_____, *el - Kanunü’l - Külli fi’t - te’vil*, (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul, 1972, İslam’da müsamaha’nın eki)

_____, *Kimyâ-i Saâdet*, (çev. Ali Arslan), Arslan Yayınları, İstanbul 1976.

_____, *Mişkâtü’l-Envâr Nurlar Feneri*, (çev. S. Ateş), Bedir Yayınları, İstanbul 1994.

_____, *el-Munkızu min-ad-Dalâl*, (çev. Hilmi Güngör), MEB, İstanbul 1948,

_____, *el-Munkızu mine’d-Dalâl*, (tah. Kasım en’Nuri- M. Necip), Dımaşk 1991.

_____, *el-Munkız, İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, (çev. M. Kaya), İstanbul 2003.

_____, *el-Munkızu mine’d-Dalâl*, (Şerh: Abdulhalim Mahmüd), (trc. Salih Uçan), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1997.

_____, *Tehâfütü’l-Felâsife*, (Yayımlayan: Mâcid Fahrî- Dârü’l-Meşrık), Beyrut 1990.

Gencî, Muhammed Hüseyin; “*Gazzâlî Felsefeye Karşı mıydı?*”, <http://journals.miu.ac.ir/backend/pdf> erişim , 08.07.2017.

Göktaş, Vahit; “*Tasavvufî Terbiye’nin Günümüz Din Eğitim-Öğretimine Sunabileceği İmkânlar*” Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 52:2(2011), s. 137-155.

Gürdoğan, Ersin Nazif; *Görünmeyen Üniversite*, İz Yayıncılık , İstanbul 2011.

Herbert, Nick; *Temel Bilinç*, Ayna Yayınevi, 1999.

İzmirli, İsmail Hakkı; “*Beş Sınıf*”, *DFIFM.*, 12 (1929).

İşimtekin, Soner; “*İran’da Ortaya Çıkan Düşünce ve Felsefe Ekolleri*”, <http://www.ayk.gov.tr/pdf>, erişim , 08.07.2017, s. 209-222.

Kalkan, Bilgihan; “*Prof. Dr. Ahmed Yüksel Özemre'nin Tasavvufî Görüşleri*”, file:///5000164987-5000283069-1-SM.pdf, erişim : 08.07.2017, s. 1-28.

Kara, Mustafa; “*Nurettin Topçu'nun Tasavvuf Düşüncesi*”, <https://ismailhakkialtuntas.com/2011/07/20>, erişim , 08.07.2017.

Kaya, Mahmut; “*Gazzâlî Filozofları Tekfîr Etmekte Haklı mıydı?*”, s. “900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî” konulu Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 07 – 09 Ekim 2011, Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları İstanbul, 2012, s. 43-53.

Kurt, Hasan; “*Taklidi İmanın Tahkiki İmana Dönüşmesi*”, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2012/2, c. 1, sayı: 2, http://gifdergi.gumushane.edu.tr/Makaleler/1898345424_1-makale.pdf, s. 1-15.

Kutluer, İlhan; “*Felsefe ile Tasavvuf Arasında: Gazzâlî'nin Mişkâtü'l-Envâr'ında Entelektüel Perspektifler*”, “900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî” konulu Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 07 – 09 Ekim 2011, MÜ, İFAV Yayınları İstanbul, 2012, s. 507-535.

Macit, Muhittin; “*Gazzâlî'nin el-Munkiz Mine'd-Dalâl İsimli Eserine Farklı Bir Yaklaşım*”, “900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî” konulu Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 07 – 09 Ekim 2011, Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, İstanbul, 2012, s. 53-61.

Öz, Mustafa; “*Şîa*” TDV, c. XXXIX, s. 111-114.

Özervarlı, M. Sait; “*Gazzâlî'nin Kelâm İlmindeki Yeri*”, TDV, c. XIII, s.506-508.

Özköse, Kadir; “*Râbîta ile Gerçekleşen Hâl Transferi*”, Somuncu Baba Dergisi , <http://somuncubaba.net/dergi/116-sayi/rabita-ile-gerceklesen-hal-transferi/>, erişim 08.06.2017.

Reis, Bedriye; “*Gazzâlî'ye Göre Sözde Süfüller ve Yanılgı Noktaları*”, Ekev Akademi Dergisi Yıl: 17 S. 55 (Bahar 2013), s. 137-150.

İbn Rüşd; *Kitâbu'l-Keşf an Minhâci'l-Edille*, (çev. Süleyman Uludağ), İstanbul 1985.

Salih, Aidin; *Gerçek Tıp Yitik Şifanın İzinde*, Yitik Şifa, 2017.

Sanevber (Snavbar), Ahmed; “*İmâm Gazzâlî'nin Kendi Çağındaki Dini Akımlara Karşı Tutumu (İmâmîyye Şîası Örneği)*”, “900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî” konulu Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı, 07 – 09 Ekim 2011, Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları İstanbul, 2012, s. 117-131, s. 117.)

Sallan, Songül –Boybeyi Songül; “*Postmodernizm-Modernizm İkilemi*”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/34/1131/13295.pdf>, erişim : 13.07.2017, s. 313-322.

Selvi, Dilaver; *Ricâlü'l-Gayb Ordusu*, <http://yediulya.com/doc-dr-dilaver-selvi/>, erişim , 08.07.2017.

Sheikh, M. Saeed; *Islamic Philosoph*, London 1982.

Şahin, Hanefî; *İlhanlılar Döneminde Şîilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2010.

_____, *Şiilerin Gözüyle Sünniler İlk Dönem Şii Kaynaklarında Sünni Algısı*, Mana Yayınları, İstanbul 2016.

_____, “*Şerif el-Murtezâ'nın “Hükümet Adına Çalışma” Risâlesi*”, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2013/2, c. 2, S. 3, s. 317-328.

_____, “*Sebepler ve Sonuçları Bakımından Olcaytu Sultan'ın Şiîliği*”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi / 2012 / 64, s. 115-127.

_____, “*Şeyyid Alizâde'nin Hızırnâme'si Bağlamında Alevî Düşüncesinde Hızır İnanç*”, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, Kış 2016 s. 31-50.

Şahinler, Necmettin; *Kâmil Mürşid'in portresi: Prof. Dr. Ahmed Yüksel Özemre ile Sohbetler*, Furkan Yayınları, 1997.

Şekûr, Muhyiddin; *Su Üstüne Yazı Yazmak*, Sûfî Kitap Yayınları, 2017.

Şeyh Mustafa; *Cennetü'l-Müccâhidîn*, İstanbul Üniv. Nadir Eserler Ktp. 297.8.

Şeyhî, Köstendilli Süleyman; *Burûki'l-Aşîkân ve Sülûki'l-Merdân Li-Şeyhî Süleymân el-Müsemmâ bi Mir'âtü'l-Muvahhidîn (Mir'âtü'l-Muvahhidîn) (Yazma)*, İstanbul Sül. Ktp. Birinci Serez Bl., Nu: 1515.

- _____, *Nikâtü'l-Hikem*, İstanbul Sül. Ktp. Serez Bl., Nu: 1510.
- Tatlı, Bekir; *Hadîs Tekniği Açısından Cibrîl Hadîsi ve İslam Düşüncesine Yansımaları*, (Basılmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri (Hadis) Anabilim Dalı, Ankara 2005.
- Türker, Ömer; “*İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi*”, *Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 22. S. 2011, s. 533-556.
- Uludağ, Süleyman; “*Abdülkadir-i Geylânî*”, *TDV*, c. I, s. 233-238.
- _____, *İslam Düşüncesinin Yapısı: Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe*, Dergah Yay. 2013.
- _____, “*Ricâlü'l-Gayb*”, *TDV*, c. XXXV, 2008, s. 81-83.
- Yazar, İlyas; “*Tasavvuf Üzerine Düşünceler*”, *Yedi İklim Dergisi*, <http://web.deu.edu.tr/ilyas/yayinlarim/tasavvuf.htm>, erişim : 08.07.2017, Nisan 2002, S. 145, s. 48-56.
- Yıldırım, Birol; *Köstendilli Süleyman Şeyhi Efendi Hayatı Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, Ertual Yayıncılık, Erzurum 2016, s. 41.
- Yıldız, Hasan; “*Postmodernizm Nedir?*” [https://birimler.dpu.edu.tr/app/ views/ panel/ckfinder/userfiles/17/files/DERG_/13/153-166.pdf](https://birimler.dpu.edu.tr/app/views/panel/ckfinder/userfiles/17/files/DERG_/13/153-166.pdf), erişim , 08.07.2017, s. 1-15.
- <http://www.meydannet.com/haber/sahtekar-hoca-vaaz-verdi-bafra-karisti-25007.html>, erişim : 08.06.2017.
- <http://reddievrin.blogcu.com/materyalizmi-bilimsel-olarak-yok-eden-kesif-kuantum-fiziği/7852810>, erişim : 13.07.2017.